

Uitgave naar aanleiding van het 150-jarig bestaan van de KAVB

Noord- Nederland

Bloembollen en
bloembollencultuur

Roggelelie (*Lilium bulbiferum*) stinzenflora die in Drenthe en Overijssel nog wordt gevonden

Het 150-jarig bestaan van de Koninklijke Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur (KAVB) in 2010 is de directe aanleiding om na te gaan hoe de bloembollenteelt zich in al die jaren in Noord-Nederland heeft ontwikkeld. Duidelijk is dat het relatieve belang van Noord-Nederland als teeltgebied in de afgelopen honderdvijftig jaar is toegenomen. Van niet geregistreerd in de periode voor 1900 naar 4,25 ha in 1905 (0,25 hectare in Friesland op Schiermonnikoog en Ameland en 4 ha. in het Overijsselse Avereest; kwekerij Moerheim) naar 2.000 hectare verspreid over de vier provincies in 2005. Van vrijwel niets naar ongeveer 10 % van het landelijk areaal. Een directe bron van werkgelegenheid voor ongeveer 700 mensen in Noord-Nederland; naar schatting nog een keer die hoeveelheid mensen verwerft in de periferie van de teelt een inkomen. In totaal spreken we daarmee over 1.400 arbeidsplaatsen.

Ruim honderd jaar geleden werd op Schiermonnikoog de bollenteelt geïntroduceerd met als doel de werkgelegenheid te stimuleren. Een idee dat in de jaren negentig door de Noordelijke Ontwikkelings Maatschappij (NOM) opnieuw werd opgepakt, de arbeidsintensieve bollenteelt als één van de speerpunten voor de ontwikkeling van een marktgerichte agrarische sector. In de tijd gezien kunnen we constateren dat die doelstelling is gerealiseerd. De ontwikkeling is echter wel heel anders verlopen dan ooit werd ingeschat.

Slechte prijzen zijn er in alle tijden. De ontwikkeling op de eilanden stopt in de Eerste Wereldoorlog. De vraag valt weg en de bollen worden gevoerd aan de koeien. Na goede jaren is er in de jaren dertig opnieuw crisis, gevolgd door de Tweede Wereldoorlog met nog slechter perspectief. Steeds zien we na verloop van tijd weer nieuw initiatief. Eind jaren zestig en in de jaren negentig zien we veel nieuwe toetreders. De huidige prijzen zorgen opnieuw voor een heroriëntatie, sommige bedrijven stoppen, anderen zien kans door schaalvergroting of door specialisatie het bedrijf door de moeilijke tijd te loodsen. Voorlopig zien we geen groei in het areaal, maar er is voldoende vertrouwen in het perspectief van de sector in het algemeen.

Ook in de teelt zijn de ontwikkelingen relatief: de eerste bollenteelt op de Waddeneilanden werd gesubsidieerd; de boeren moesten leren kunstmest te gebruiken in plaats van stalmest! In de jaren dertig werd er op de proeftuin te Marrum gezocht naar een geurloze lelie. In 1965 werd ter bestrijding van bladalen een hogere kooktemperatuur (1 uur bij 43,5 °C) geadviseerd. In 2009 staan praktijkproeven op het proefveld van ROL waarin de bollen met voorwarmte zijn gekookt.

Bollenteelt in Noord-Nederland bleek een onderwerp te zijn dat in al die jaren nooit op een gedegen manier is onderzocht. Zo was de bollenteelt op de Friese Waddeneilanden bijna onder het stof van de geschiedenis verdwenen. Wellicht is deze publicatie voor u aanleiding om te reageren. Dat kan! Graag zelfs: De schrijvers die zich met het onderwerp bezig hebben gehouden, hebben te weinig tijd en gelegenheid om zelf alles te ontdekken. Voor uw op- en aanmerkingen, foto's of andere materialen houden we ons dan ook na dit jubileum van harte aanbevolen.

December 2009, Dirk Osinga

Sneeuwkllokjes en winteraconieten, rijke vindplaats in Warffum, 2003

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	
Stinzenplanten	6
Hoofdstuk 2	
Historisch	12
Hoofdstuk 3	
Friesland	16
Hoofdstuk 4	
Friese Gladiolentelers Vereniging	24
Hoofdstuk 5	
Ropta	28
Hoofdstuk 6	
Groningen	32
Hoofdstuk 7	
Marneflora	36
Hoofdstuk 8	
Broeierij	42
Hoofdstuk 9	
Lelieteeit	48
Hoofdstuk 10	
Regionaal Onderzoek Lelieteeit	52
Hoofdstuk 11	
Bestuur en gebruikte literatuur	62

Hoofdstuk 1

Stinzenplanten

Bostulp in een wegberm bij Ternaard, waarschijnlijk gegroeid uit het maaisel van het kerkhof, 2009

Het begint met stinzenplanten

Bloembollenteelt heeft zich niet gestoord aan het wel of niet aanwezig zijn van verenigingen. Vanaf de Middeleeuwen zijn bolgewassen bekend. Het oudst zijn misschien wel de stinzenplanten. Planten die zich tot op de dag van vandaag kunnen handhaven zonder intensieve teelthandelingen. Stinzenplanten zijn planten die in hun verspreiding beperkt zijn tot stinzen, borgen, buitenplaatsen, oude boerenhoeven, pastorietuinen en aanverwante milieus zoals kerkhoven, stadswallen en slotheuvels. Zijn deze voorjaarsbloeiers meegenomen uit warmere landen door deelnemers aan de Kruistochten in de vroege Middeleeuwen? Kunnen het oorspronkelijk geneeskruiden zijn, eens gekweekt in kloostertuinen en van daaruit terecht gekomen buiten het klooster? Of, iets minder spectaculair, uitgeplant of gezaaid vanwege hun bijzondere verschijning en ontsnapt aan de zorgende hand van de tuinman? In principe is er zelfs een mogelijkheid dat ze spontaan terechtgekomen zijn op de groeiplaatsen die door hun specifieke bodemsamenstelling het goede milieu hebben gevormd voor de vestiging van deze planten.

Wellicht zijn bostulp (*Tulipa sylvestris*), boerencrocus (*Crocus tommasi-nianus*) en sneeuwkllokjes (*Galanthus nivalis*) en vele andere bijzondere bolgewassen daarmee de oudste bolgewassen in Noord-Nederland die min of meer bewust in cultuur zijn gebracht.

Uit de overlevering is de datering echter moeilijk vast te stellen. D.T.E. van der Ploeg, bekend onderzoeker van stinzenflora, schrijft in zijn boek over stinzenplanten dat de bostulp omstreeks 1600 met een zending uit de buurt van Bologne naar de Hortus van Leiden is gekomen. Carolus Clusius, de beheerder van de Hortus van Leiden, ontvangt ze. Als gekweekte plant is *Tulipa sylvestris* later verdwenen, wellicht omdat andere tulpensoorten mooier en beter bloeiden. In Friesland hebben ze sinds die tijd stand gehouden en worden ze tot op de dag van vandaag aangetroffen. In de rest van Nederland vrijwel niet.

Waarschijnlijk is op vergelijkbare wijze de roggelelie (*Lilium bulbiferum croceum*) geïntroduceerd. Er is een verhaal bekend van een in Hengelo gevonden exemplaar dat omstreeks 1930 is meegenomen uit de restanten van de tuin van de stins Groot Terhorne te Beetgumermolen. Op akkers en bloementuinen in Drenthe en Overijssel heeft de soort tot op de dag van vandaag stand gehouden. Dat tegenwoordig ook gekweekte lelies zich goed thuis voelen in deze provincies hoeft dan ook niemand te verbazen.

Enkele plekken in Leeuwarden verwijzen nog naar het verleden

Tulpen en bloembollencultuur

De komst van de tulp naar Nederland wordt in het algemeen beschouwd als de start van de bloembollencultuur. Na de eerste bloei in de Hortus botanicus van Leiden in 1594 is er veel belangstelling; de vraag naar de schaarse bollen is in het jaar 1637 zo groot dat er sprake is van windhandel: de tulpomanie. Er wordt gespeculeerd met bollen die vele malen worden doorverkocht voordat ze weer bloeien. De prijzen stijgen tot hoogtes die in geen verhouding meer staan met de werkelijke waarde. In Noord-Nederland maakte men ook kennis met die bijzondere bollen. In mei 1638 spant een Leeuwarder koper, nadat de handel is ingestort, een rechtszaak aan in Enkhuizen. Advocaat Reijer Wyarda roept een aantal getuigen op. Deze getuigen (een bakker en een apotheker) verklaren echter dat de prijzen in de aankoopperiode overal snel gestegen zijn. De prijzen van een populair soort, Switsers, zijn tussen 31 december 1636 en 3 februari 1637 gestegen van 125 gulden per pond tot 1.500 gulden. Een vertwaalfvoudiging!

In 1639 wordt door dr. Johannes Sevilla uit Leeuwarden een rechtszaak aangespannen in Haarlem. De bloemen, die waren gegroeit uit de bollen die aan hem waren geleverd, hadden een andere bloei dan toen hij ze had gekocht. Drie getuigen zweren bij de notaris dat dit niet gebruikelijk is. Tulpen worden dus ook al snel populair in Friesland.

De introductie van de tulpen teelt is met meer feiten te staven. Nadat de tulpen in Holland zijn geïntroduceerd en geliefd waren geraakt is er via de adel en de gegoede burgerij ongetwijfeld een levendige uitwisseling tot stand gekomen met het stadhouderlijk hof in Leeuwarden.

Anna Pavord vermeldt in haar standaardwerk 'De Tulp' dat in het bloemenboek dat rond 1650 in Leeuwarden is gemaakt door P.F. de Geest, tulpen worden uitgebeeld die gekweekt zijn in de Leeuwardense tuin van prins Willem Frederik van Nassau-Dietz. De grond van de Prinsentuin, want zo wordt de tuin nog steeds genoemd, werd in 1650 verworven met het doel er een lushof van te maken. De tulpen zijn al lang verdwenen, maar de Prinsentuin is tot op de dag van vandaag een bijzondere groene plek in Leeuwarden.

In het Historisch Centrum Leeuwarden bevindt zich een plantboekje uit de jaren 1692 tot 1695 waarin melding wordt gemaakt van de teelt van tulpen, leliën en narcissen op bedden. We kunnen dus concluderen dat er in Leeuwarden een eeuw na de bloeiende tulp in Leiden professionele bollenteelt plaatsvindt. In de tekst wordt melding gemaakt van het feit dat niet alle tulpen een bloem geven en dat de soortnaam dus niet is vast te stellen. In het boekje worden de bedden getekend en een aantal bedden worden niet van een naam voorzien. De hoeveelheid plantgoed is waarschijnlijk behoorlijk groot. Als dit tijdens de bewaring niet voldoende warmte heeft gehad is dat goed te verklaren. Ook de aanwezigheid van het virus zal de bloeirijkheid niet hebben gestimuleerd. Door virus verandert het uiterlijk van de bloem. Gezien de grote voorliefde voor viruszieke tulpen zal het vaststellen van de juiste naam ook een behoorlijk lastig

Bijbeltje Anna Maria van Schurman met geborduurde tulp

karwei zijn geweest. Adelaar, Casanova, Generaal van Hollandt, Generaal Nieulander en Koningin van Sheba zijn namen die door de voor ons onbekend gebleven kweker zijn opgeschreven.

Waarschijnlijk vindt de bollenteelt plaats in of in de directe nabijheid van Leeuwarden. Aan de zuidkant van Leeuwarden werden in die tijd door gardeniers groenten, fruit en bloemen gekweekt voor de burgers van de stad. Langs de Potmarge lagen de boomgaarden van Mariënborg, het landgoed dat Maria Louise van Hessel Kassel (1688-1765) liet bouwen. Marijke Meu, zoals ze in Friesland werd genoemd, is de moeder van de latere stadhouder Willem IV. De contacten met het regeringscentrum waren in die tijd intensief. Dat er ook informatie en materiaal van en over tulpen is uitgewisseld, lijkt goed mogelijk.

In het archief van de Leeuwarder Courant vinden we een aangekondigde verkoop in 1763. Een hoving gevestigd aan Achter de Hoven te Leeuwarden. Er is sprake van de teelt van tulpen, Auriculaes, hyacinthen en andere schone bloemen. Achter de Hoven is een bekende straat in Leeuwarden, grenzend aan Mariënborg. Nog maar een generatie geleden zijn de laatste boomgaarden in die omgeving geruimd om plaats te maken voor het Medisch Centrum Leeuwarden en de nieuwbouw van het Agrarisch Onderwijs. Nog dichterbij het centrum van de stad vinden we straatnamen als Tulpenburg en Gardeniersweg als herinnering aan het verleden. Tulpenburg was een bloemkwekerij met 5,5 pondemaat land die al in 1839 wordt genoemd. In de gevel van het appartementengebouw aan de Oostergoweg zit een gevelsteen met een afbeelding van een tulp. De nieuwe steen is aangebracht als herinnering aan die tijd.

Als je rijk bent heb je tulpen...

Nog voordat er bewust werd geteeld kwamen tulpen als curiosa naar botanische tuinen. Bloemen uit Turkije of andere landen waren iets speciaals. Zowel in Franeker als in Groningen was een botanische tuin waar wellicht tulpen zijn opgeplant. Het Groninger museum is in het bezit van aquarellen die worden toegeschreven aan Margareta de Heer (1600-1665). Tussen 1628 en 1646 woonde zij een periode in Groningen en kon tekenen en schilderen in de tuin van de botanicus Hendrik Munting (1583-1658), de grondlegger van de horto van de Groninger universiteit. De tuin van Willem Frederik van Nassau in Leeuwarden is in die tijd aangelegd en kan ook als basis hebben gediend.

Er is veel belangstelling voor de bloemen. Ook als ze niet in een tuin zichtbaar zijn willen de geegoede burgers tulpen en andere bolgewassen

kunnen bewonderen. De beroemde tekenares Maria Sybilla Merian (1647-1717) die in 1686 haar intrek neemt in Wieuwert, heeft dan al tekeningen gemaakt van tulpen en o.a. van de keizerskroon (Fritillaria). Merian trekt in bij het geloofsgenootschap van de Labadisten waar veel meer intellectuelen van die tijd zich toe aangetrokken voelen. Anna Marie van Schurman uit Franeker is een ander bekend lid van de groep. De tekeningen van Maria Sybilla Merian zijn zo gedetailleerd dat je mag verwachten dat ze de bloemen ook daadwerkelijk heeft bestudeerd en niet uit een album heeft overgenomen. Waar ze de voorbeelden heeft gevonden is niet bekend. De gemaakte tekeningen worden zo gewaardeerd dat ze zich tot nu toe bevinden in o.a. de collecties van de Hermitage en het Engelse hof.

Maria Sybilla Merian, bloemen in een Chinese vaas
Particuliere verzameling

Hoofdstuk 2

Historisch

Tulptegel 17e eeuw, Museum het Prinsessehof

Volkskunst: Hindeloopen

Voor het iets minder welvarende deel van de bevolking waren de afbeeldingen van tulpen een goed alternatief. In de Hindelooper schilderkunst zien we vanaf 1686, dus ruim vijftig jaar na de tulpomanie, en verder in de hele 18e eeuw de tulp steeds prominent aanwezig. De schilders uit Hindeloopen hebben zich waarschijnlijk laten inspireren in Amsterdam. De vrouwen brengen hun mannen naar Amsterdam, waar ze overstappen op schepen met meer diepgang. De dames gaan dan inkopen doen in de diverse pakhuizen, maar kopen waarschijnlijk ook prenten die kunnen dienen als voorbeeld. Door de speculatie met tulpen was de bloem zeer bekend geworden. Wie tulpen had was rijk, dus daar wilde men graag mee worden geassocieerd. Of de dames ook tijd hebben gehad om tuinen te bezoeken met daarin bloeiende tulpen of andere bolgewassen is niet zeker. In de meeste gevallen werd dezelfde dag de terugreis aanvaard, dus veel tijd zal er niet zijn geweest. Op veel aardewerk, zoals tegels, zien we eveneens de afbeeldingen vastgelegd.

Ontwikkeling van de teelt in Noord-Nederland

In de 19e eeuw lezen we vrijwel niets over de teelt van bolgewassen, wel wordt in de Leeuwarder Courant diverse keren melding gemaakt van de komst van bollen voor de droogverkoop. Voor zover er teeltactiviteiten waren, wordt er door de landbouworganisaties geen aandacht aan geschonken. In de beschrijving van de landbouw in de 19e eeuw wordt er door Spahr van der Hoek geen melding van gemaakt.

Bloembollenteelt op Schiermonnikoog en Ameland

Begin 20e eeuw ontstaan er initiatieven op de Waddeneilanden. Men veronderstelt dat de samenstelling van de zandgronden daar vergelijkbaar is met die van de Bollenstreek. Op Schiermonnikoog worden vanaf 1901 proefvelden aangelegd door de rijkstuinbouwleraar, de heer J. Leendertz te Leeuwarden. Een jaar later wordt de proef uitgebreid met proefveldjes op Ameland. Er wordt onderzoek gedaan naar het inzetten van kunstmest! Het telen van bollen lijkt een goede mogelijkheid om de landbouw te stimuleren en er worden in een duinpan veldjes met tulpen, hyacinten, narcissen en krokussen aangelegd. De krokussen worden door de fazan-

ten weggepikt, de rest groeit naar tevredenheid. Er is blijkbaar een groot enthousiasme. Nadat het rijk de proef beëindigt zijn er voldoende belangstellenden om zelfstandig door te gaan. De vereniging ter bevordering van het kweken van bloembollen, die op Schiermonnikoog wordt opgericht telt in 1904 57 leden!

Tussen 1902 en 1916 wordt er door de burgemeester Kuipers van Ameland melding gemaakt van bollenteelt in zijn jaarverslag aan de Provinciale Staten en er wordt eveneens een vereniging opgericht. In 1904 schrijft burgemeester Kuipers een verklaring van goed gedrag voor de medebestuurleden van de Ameland Bloembollenvereniging, de heer Petrus Boelens, molenaar en Foppe de Jong, timmerman en aannemer. De Ameland Bloembollenvereniging telt in 1905 12 leden.

Uit een briefwisseling is de volgende anekdote over de tulpenteelt bewaard gebleven: "de heren Gerben Boelens, Tiemen Boelens en Paulus Brouwer hadden tulpen verbouwd op een perceel in Buren. Nadat de tulpenbloemen door hun vrouwen in bosjes waren bijeengebonden reisden de mannen naar Leeuwarden met het doel deze te verkopen. De handel viel nogal tegen zodat de mannen de rest van de tulpen op een afvalhoop smeten. Toen de volgende dag bleek dat er een prinses was geboren hebben de mannen de rest van de tulpen weer opgezocht. Ze zijn weer de handel ingegaan en dit keer met groot succes. De prinses was Juliana, de datum 30 april 1909".

Uit een andere anekdote uit het archief van Museum Sorgdrager op Ameland blijkt de schrijnende armoede op het eiland van die tijd. We schrijven 1924: "Het hoge deel van het land aan de noordkant gebruikte Gerrit voor het verbouwen van bloembollen. De zuidkant was veel lager en dat werd door hem gebruikt als gras- en hooiland voor een paar koeien van hem. Wat mij van overlevering bekend is, is dat de verbouw van bloembollen niet erg rendabel was. Het echtpaar leefde in armoede. Ze hadden soms zo weinig te eten, dat als hun burens hun overgebleven eten buiten zetten voor de kat of hond, dan nam Aaltje het snel mee naar binnen en aten ze het op".

Na de Tweede Wereldoorlog wordt met steun van de landbouwvoorlichting, in het kader van het streekplan bij Ballum, nog eens een veldje gladiolen geplant. De opbrengsten zijn echter matig en het initiatief krijgt geen vervolg.

Proeftuin Berlikum

In Berlikum blijken in die periode eveneens bollen op de proeftuin te worden opgeplant. Dit initiatief krijgt meer navolging. In 1909 bieden de Berlikumer tuinders Braaksma en Runia tulpen te koop aan uit eigen kweek op de Weaze in Leeuwarden. Een aantal jaren lijkt het goed te gaan, totdat in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbreekt en de handel stagneert. Ir. C.M. van der Slikke, tuinbouwconsulent in Friesland, schrijft een aantal jaren later dat de bollen als veevoer hebben gediend.

In latere jaren is de teelt van tulpen in de omgeving van Berlikum nooit echt tot bloei gekomen. Er was een groenteveiling in het eigen dorp en daarmee was de afzet van groenten en aardappels goed georganiseerd, in tegenstelling tot die van de tulpen die naar Bovenkarspel moesten worden gestuurd en waarvan de betaling dan nog op zich liet wachten. De teelt van vroege aardappels was aantrekkelijker, de betaling werd vlot na de veiling gedaan en dat was na een lange winter zeer gewenst. De rooitijd van tulpen was moeilijk te combineren met het rooien van de vroege aardappels.

Tulpenplanters in de omgeving van Minnertsma in de jaren '30. Bron: BDS

Hoofdstuk 3

Friesland

Boerderij met tulpenveld, 6 regels op een bed. S. Hiemstra te Ee

Noordelijke bollenteelt

Zowel in Friesland als in Groningen ontstaat in 1930 een afdeling van de KAVB. Vanaf dat moment is er structurele aandacht voor de teelt van bolgewassen. De meeste aandacht gaat uit naar tulpen, maar ook gladiolen en lelies zijn belangrijke gewassen. Zowel voor de gladiolen als voor de lelieteelt ontstaan aparte verenigingen. De gladiolentelers in Friesland hebben zich nooit aangesloten bij de KAVB, maar brengen later wel hun batig saldo in. De afdeling Lelieteelt is uitgegroeid tot een productgerichte groep ondernemers in Noord- en Oost-Nederland.

KAVB-afdeling Friesland

De KAVB-afdeling Friesland is opgericht in 1930. Het was een periode waarin voor het eerst de bollen op redelijk korte termijn konden worden verzonden naar de handelaren in de oude teeltgebieden. De bollen worden in manden vervoerd die nog wel eens willen omvallen, maar dat werd op de koop toe genomen. De enthousiaste benadering van Ir. C.M. van de Slikke, de Rijkstuinbouwconsulent, is mede de reden geweest dat zoveel telers het aandurften om met de teelt van tulpen te starten. De groei zat er goed in, in één jaar groeide de afdeling van 74 naar 149 leden! Dat is ook tegelijk het hoogste aantal leden dat de afdeling ooit heeft gehad. Door de economische crisis viel de afzet weg en werd er in de jaren dertig in het bestuur veel gesproken over sanering en het surplusfonds.

In de eerste vijftig jaar van de afdeling zien we steeds een belangrijke plek voor de firma Kooi te Vrouwenparochie. In de jaren zestig was dit één van de grootste bedrijven met tulpen in Nederland. Dat was nog niet zo simpel want er moesten in die tijd teeltrechten worden gehuurd of gekocht. Kooi was blijkbaar goed in staat om met die handel om te gaan. In 1962 staan er van de 33 hectare tulpenteelt in Friesland 18 bij Kooi. De Kooi-aap, de hefruck die achterop de vrachtwagen mee kan worden vervoerd, is in die tijd ontwikkeld voor de bollenteelt.

Eind zestiger jaren experimenteert Kooi met het spoelen van tulpen, direct na het rooien, op het land van H.D. Bierma te Oudebildtzijl. Een ingenieus systeem dat niemand mocht zien: er werd 's nachts gerooid, zo vertelt oud-voorzitter Piet Möhlen.

Bollen lezen bij de firma Kooi

Steeds spelen de problemen met aardappelmoeheid. Op die percelen mogen geen bollen worden geteeld. Voor de Friese Maatschappij van Landbouw en de ZPC reden om in de jaren zeventig juist meer in te zetten op tulpenteelt. Als de pootaardappelteelt onmogelijk zou worden dan kon men uitwijken naar een andere kapitaal- en kennisintensieve teelt. Voor Ropta, het kweekbedrijf van de Friese Maatschappij van Landbouw, is het aanleiding om zich in 1969 op de selectie, en nog iets later op de veredeling, van tulpen te gaan storten. ZPC begint in die jaren in Stiens een eigen verkoopafdeling van tulpen en gladiolen. Deze verkoop wordt later weer gestopt. Ropta gaat echter wel door met haar veredelingsactiviteiten. Ropta Research en RZ Biofleur worden in begin jaren negentig opgericht om nog beter in te kunnen spelen op de ontwikkelingen van de biotechnologie en de veredeling voor derden. Toen echter door de fusies van de landbouworganisaties alles nog eens goed werd overwogen en de AM toch beter beheersbaar bleek, zijn alle activiteiten met bollen afgestoten.

Door voorlichter Piet Möhlen is in 1972 een inventarisatie gemaakt. Die was nodig om de aanstelling van een opvolger bij het consultantschap beter te kunnen motiveren. Het wordt een opsomming van 117 tulpentelers in Groningen (16), Friesland (95) en Drenthe (6). Samen teelden ze in 1971 121 hectare tulpen.

Naast het vermelden van de oppervlakte wordt ook steeds een voorspelling gedaan, achter ieder bedrijf wordt vermeld: blijver of wijker. Anno 2009 zijn er nog maar enkele bedrijven van die lijst actief.

In Groningen is dat alleen het bedrijf van de familie Baars in Eenrum, dat zich vooral toelegt op de teelt van narcissen. De familie Baars is destijds vanuit de Bollenstreek naar Groningen verhuisd. In Friesland komen we

de namen nog tegen van de families D. Hoekstra, G. Elzinga te Oosternijkerk, D. Torensma te Nes en M.J. Boersma te Ee. Noord-Nederland (inclusief Overijssel) telt anno 2009 nog ruim 100 actieve bedrijven die voor een groot gedeelte lid zijn van de KAVB. Gezamenlijk telen deze bedrijven in 2009 bijna 1800 hectare bollen: 1.327 hectare lelie, 383 hectare tulp, 38 hectare gladiol, 10 hectare narcis en op bescheiden schaal nog hyacint, zantedeschia en krokus.

M. Boersma op Koningsplanter

Mts. Boersma, Ee

Het bollenbedrijf met de oudste traditie in ons gebied is waarschijnlijk het bedrijf van de familie Boersma te Ee. Al in de jaren dertig werd daar de tulpenteelt gecombineerd met akkerbouw en schapenhouderij. In 1972 worden er 3,5 hectare tulpen geteeld. Reinder Boersma heeft ondertussen als derde generatie de kraam van vader Melis overgenomen. Het bedrijf is een van de deelnemers in Kwekerij Oosternijkerk. De ervaringen in de tulpenbroei leveren een toegevoegde waarde, zo is zijn ervaring. Zelf geeft Boersma aan geen ambities in die richting te hebben. Ook in de teelt worden geen spronginvesteringen gedaan. Goede bollen, zonder zuur, zijn het handelskenmerk van dit bedrijf, dat daarmee een aantal vaste afnemers aan zich gebonden heeft. Het areaal is ongeveer hetzelfde gebleven.

Ontwikkeling

Eind jaren zeventig werd door veel akkerbouwers de cursus tulpenteelt gevolgd. De kans dat aardappelmoeheid de (poot-)aardappelteelt moeilijk zou maken werd reëel en stimuleerde dat men zich oriënteerde op een alternatief. Veel cursisten zijn gestart met minder dan een halve hectare plantgoed. De verwerking gebeurde meestal nog handmatig en werd zo

goed en zo kwaad als dat ging gecombineerd met de akkerbouwactiviteiten. Van die grote groep starters zijn er in de afgelopen jaren steeds meer afgevallen. Voor sommigen was de organisatie en het omgaan met groepen jeugd een frustrerende ervaring. Anderen constateerden dat wat ze met de bollen verdienden aan de aardappels werd verloren aan afkeuringen. Ook het zelf organiseren van de afzet was niet voor iedereen een stimulerende uitdaging.

Deelnemers nettenclub Noordoost-Friesland, 1993

De komst van de teelt in netten is voor veel telers van doorslaggevende betekenis geweest. Al in 1975 liggen er proeven in Noord-Duitsland en in de jaren negentig breekt deze innovatie in Nederland door. Er moet dan bewust worden nagedacht over het verder professioneel omgaan met de neventak. In veel gevallen is gekozen voor schaalvergroting in de poot-aardappelteelt, of, vaak gezien de leeftijd, voor stoppen met het bedrijf. Het is enerzijds de keus tussen een stille reserve in het tulpenplantgoed en anderzijds de hoge investering in bollenkraam, machines en gebouwen die nodig is om naar een volwaardig gespecialiseerd bollenbedrijf te groeien. Bedrijven die wel kiezen voor de bollen combineren dat vaak met tulpenbroei. De tulpenbollen worden dan op het eigen bedrijf tot meerwaarde gebracht.

Selectie

Voor kennis heeft men in Friesland altijd oog. In 1933 wordt een aparte vereniging voor de selectie van kleibollen opgericht. Een vrijwillige selectie die met vallen en opstaan wordt gekoesterd. In 1969 wordt er in Friesland opnieuw gestart met de vrijwillige selectiekeuring van tulpen. De telers wilden zich graag onderscheiden op basis van de betere kwalitei-

teit van hun product. Het duurt dan nog tot 1980 voordat de BKD (Bloembollen Keurings Dienst) via de Landbouwkwaliteitswet landelijk overgaat van een vrijwillige naar een verplichte kwaliteitskeuring van tulpen.

Vrijwillige selectiekeuring in de kas bij Jan Feitsma te Sint Annaparochie

Succesfactoren

Om de kennis van de teelt te stimuleren worden na 1960 o.a. in Stiens door het consulentenschap vakscholen opgericht. Een diploma van de vakschool gaf de mogelijkheid tot erkenning als bollenteler en tot toewijzing van een teeltvergunning. In plaats van beddenteelt, waar alles nog met de hand werd gedaan, wordt de teelt op ruggen in Friesland en Groningen snel toegepast. Dat is op kleigrond beter te mechaniseren. Het saldo kon daardoor verbeteren. Begin jaren negentig wordt de teelt in netten in Friesland en Groningen snel opgepakt: meer dan de helft van de nettenteelt vindt in die eerste jaren plaats in Noord-Nederland. Vanaf die tijd komt de teelt op bedden weer terug. In 2004 wordt een rapport geschreven door Frederique Vogel van Praktijkonderzoek Plant en Omgeving (PPO). Haar conclusie is dat er goede kansen zijn, mits er ondernemers zijn die de bollenteelt als prioriteit stellen. Deze bollentelers zijn steeds op zoek naar de beste gronden, onderhouden een actief netwerk met collega's en de handel, kunnen goed personeel aansturen en hebben investeringskapitaal. Daarmee benoemt ze een aantal factoren die in de afgelopen jaren juist tot een duidelijke afname hebben geleid. De oprichting van een Trainingscentrum in Kruisweg (in 1995) en later in Oosternijkerk (2004) is om netwerkvorming te stimuleren en wordt door beleidsmakers gesteund. Het zou een goede mogelijkheid zijn de werkgelegenheid in het gebied een positieve impuls te geven. Het is echter niet voldoende geweest om de omvang op een voldoende hoog peil te brengen. Enerzijds de kapitaalbehoefte en anderzijds de makkelijker te financieren pootaardappteelt zijn daarvoor de belangrijkste oorzaken. De aanwezigheid van contractge-

vers is van essentieel belang geweest voor de introductie van de lelieteelt op de zand- en dalgrond van Noord- en Oost-Nederland. De tulpentelers op de kleigronden zijn daarvoor nooit echt interessant geweest. Immers, in de Noordoostpolder is voldoende en beter verkavelde lichte grond beschikbaar op kortere afstand van de traditionele teeltgebieden.

Telers in het noorden moeten het hebben van eigen kracht.

Maatschap de Jong, Midlum: "Het kwam door de stagiaire!"

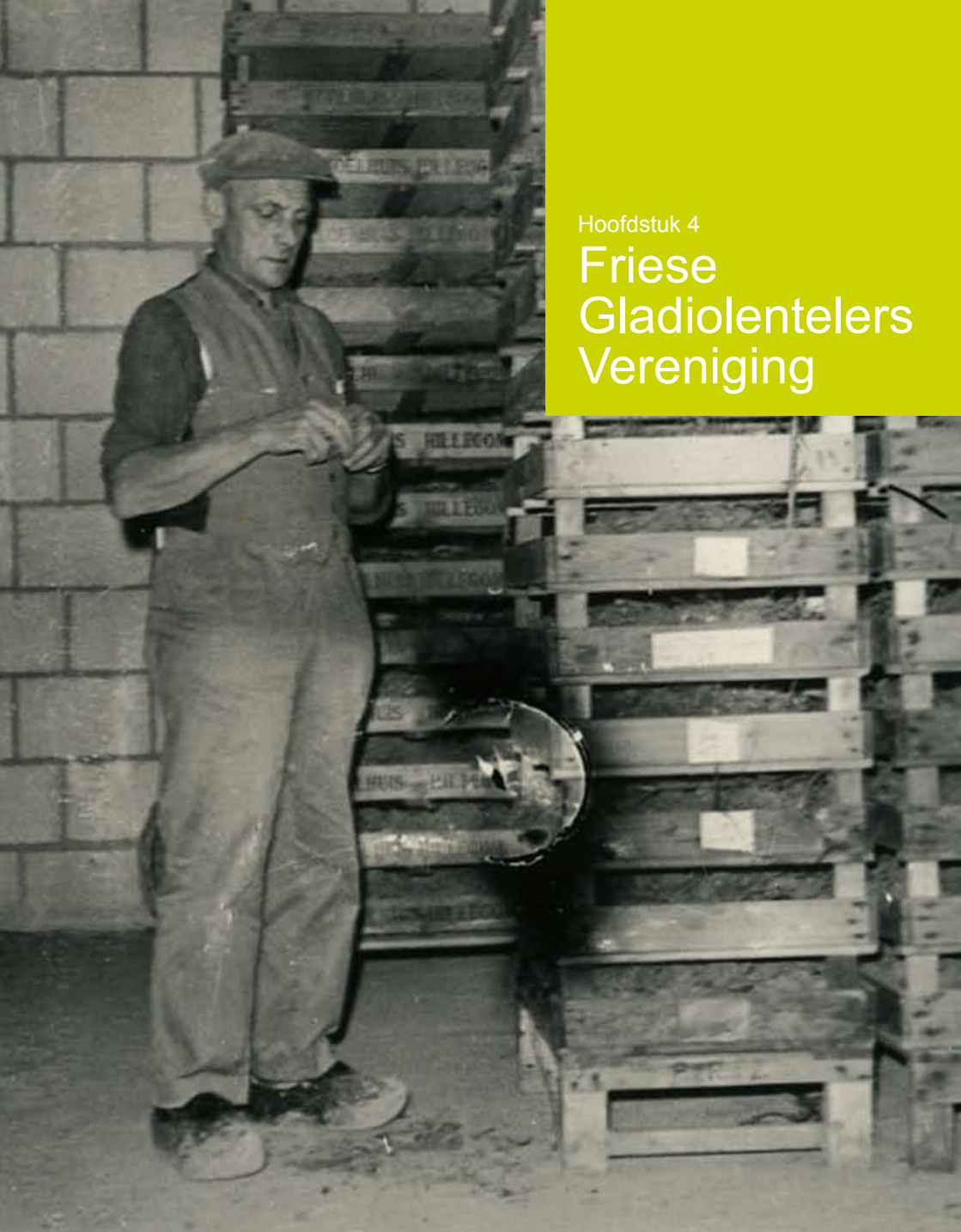
Het bedrijf van Jentje de Jong in Midlum is een geslaagd voorbeeld van een bedrijf dat de keuze voor de bollensector wel vol overtuiging heeft gemaakt. Omdat de omvang van het akkerbouwbedrijf te klein was, werd gezocht naar een beter renderend gewas. De aanleiding is puur toeval. Na het houden van vleesstieren en een oriëntatie in de witlofteelt, kwam door toedoen van een stagiaire vanaf 1978 de teelt van keizerskroon (*Fritillaria*) in beeld. Willem Wietsma was op de Middelbare Landbouwschool enthousiast gemaakt door een verhaal van de vakdocent bloembollen. Jentje de Jong wilde het wel eens proberen. Zo kwam er plantgoed uit de Haarlemmermeer, geleverd door vakdocent Piet Verhulst. Een jaar later werd, omdat de keus voor bollenteelt beviel, gekozen om er nog wat tulpen bij te doen. De fusariumgevoeligheid maakt dat mechanisatie van de Fritillariateelt vrijwel onmogelijk is en voor De Jong is dat tot op heden een mogelijkheid om zich te onderscheiden. De komst van de nettenteelt was in 1992 voor zoon Doede aanleiding om deel te nemen in een groot project samen met de collega's in Noordoost-Friesland en Oost-Groningen. In de jaren daarvoor was hij in staat zijn netwerk op te bouwen door negen jaar parttime te werken als vertegenwoordiger bij in- en verkoopbureau Hobaho te Lisse. De mechanisatie, de tulpenkraam en de bewaring werd flink uitgebreid. Door overheidssubsidies werd dit ook gestimuleerd. De bollenteelt is arbeidintensief en de werkgelegenheid is in het noorden altijd een zwak punt. Hier werd ook van overheidswege een kans gezien. In het project werd samengewerkt met collega's in de omgeving. Het planten werd gecombineerd met de Maatschap Hanenburg in Pietersbierum. De broeierij werd voorzichtig gestart in de kassen van de burens, de firma J. Drijfhout. De teelt van *Fritillaria*'s bleef steeds. Vooral door het kweekwerk van Willem Wietsma is ook dit gedeelte van het bedrijf, nu als vof De Keizerskroon, een professioneel opgezet onderdeel. Willem schreef in zijn stageperiode naar verschillende botanische tuinen in Rusland en Iran en kreeg tot zijn verrassing zaadjes van diverse *Fritillaria* species opgestuurd. Door het kweekwerk en nauwkeurig onderzoek zijn er steeds uit één bol homogene partijen *Fritillaria imperialis* gekweekt. Voor het eerst in vierhonderd jaar in Nederland en waarschijnlijk uniek in de wereld. Doede en Willem zijn de vennoten van de VOF. In 2004 werd *Fritillaria imperiales* 'Garland Star', met de doop door aanstichter Piet Verhulst, op de Marne Flora, op de markt gebracht. De Keizerskroon heeft een aantal doelen: scherp letten op fusarium resis-

tentie, selecteren op geurarme soorten die als exclusieve snijbloem kunnen worden afgezet en selecties van bollen die zich onderscheiden door een rijke bloei van kleinere verkoopmaten. Voor de tulpenbroei onderscheidt men zich ook. De maatschap richt zich op een goed bos tulpen voor de supermarkt door kleine maten te broeien bij een relatief lage temperatuur. Dat levert een zwaarder, stugger bos tulpen. Door de lage temperatuur valt de broei dan goed te combineren met de trek van de Fritillaria's. De pootaardappels zijn ondertussen al lang verdwenen: "ierappels en bollen: dat flokt ", aldus De Jong senior. Er zijn contacten met het onderzoek in Wageningen, waar Willem Wietsma ondertussen zijn werk heeft gevonden en met de broeierij via zus Klaske die een tijd lang bij het LBO in Lisse werkte. Met de afzet via voormalig werkgever Hobaho en bestuurlijke contacten via de KAVB zijn typisch de voorwaarden geschapen waarmee een bedrijf in het perifere noorden zich moet omringen om succesvol te kunnen zijn en blijven.

Kweekwerk Fritillaria Doede de Jong en Willem Wietsma, 2006

Mts. J. de Jong; 1978	Fritillaria imperialis: 1 are
Gestart met tulpen in	1979
Soorten	Golden Apeldoorn en Blenda, in latere jaren gevolgd door Blanche Fleur (van Ropta) en Angelique
Oppervlakte 1979	0,40 ha. tulpen
Nu	Mts. De Jong-Velsma en vof de Keizerskroon
Oppervlakte 2008	11 hectare eigen teelt tulpen, 1 hectare tulpen op contract en 0,5 hectare Fritillaria's, voor 80% van eigen kweek
Soorten	Leen van der Mark, 4 ha.; Double Price, 2 ha.; Merapi, 2 ha.; Synaeda Blue, 1 ha.; Montreux 1 ha.; Prima Vera 0,5 ha. en 0,5 ha. Prinses Irene
Broei in 2008	Leen van der Mark, Double Price, Merapi, Prima Vera en Synaeda Blue
Aantal	1,5 miljoen en daarnaast Fritillaria imperialis

Hoofdstuk 4

Friese Gladiolentelers Vereniging

Gladiolenschuur Stiens 1963, bron: Archief Afron

Friese Gladiolentelers Vereniging

In 1961 wordt de Friese Gladiolentelers Vereniging opgericht. Aan het eind van de oprichtingsvergadering schrijven zich 12 telers in, zodat er wordt gestart met 17 leden. In de loop van de jaren breidt dit zich uit tot ongeveer 54. Voorzitter wordt de heer Wopke Bosch uit Witmarsum en secretaris de heer Abraham Alkema te Marrum. Alkema combineerde dit met zijn werk voor de proeftuin. De leden komen uit de gehele Friese kleibouwstreek. Leeuwarden is de meest centrale plaats om te vergaderen want de meeste telers hebben in die jaren nog geen eigen vervoer.

De vereniging voorziet in een behoefte. In tegenstelling tot de tulpenteeft kunnen gladiolen worden geteeld zonder teeltrechten en de rentabiliteit is goed. Sterk punt is de keuring te velde die door een aantal bestuursleden, samen met deskundigen van de PD en de Rijkstuinbouwconsulenten, ieder jaar wordt uitgevoerd. Voor het koken van de kralen ontwikkelt Alkema samen met de zuivelfabriek in Marrum een werkbaar methode. Alle gladiolen worden geteeld op ruggen.

In 1963 wordt er in Stiens een droog-, pel- en sorteerschuur gebouwd. Het initiatief wordt gedragen door het Regionaal Ontwikkelingsinstituut Leeuwarderadeel, een samenwerkingsverband van belangenorganisaties en overheid. Vrijwel iedere gemeente had in die jaren van wederopbouw een dergelijke stichting. De naastgelegen aardappelveiling Stiens wordt gevraagd de exploitatie te verzorgen. Uit de stukken blijkt dat vooral HBG (te Lisse) betrokken is bij de uitvoering. De heer Geert Torensma is schuurbaas. Een jaar later wordt er op initiatief van het Tuinbouwstreekorgaan Barradeel een schuur geopend in Tzummarum. Concurrent bollenveiling Hobaho is hier de meest betrokken partij. Er is bewaarcapaciteit voor 20 tot 25 hectare gladiolen.

Gladiolen ventileren

Show

Naast de kennisuitwisseling op teelttechnisch gebied wordt er in de jaren zestig geshowd, in eerste instantie samen met de Koninklijke Maatschappij voor Tuin- en Plantkunde (KMTP) in de Prinsentuin te Leeuwarden.

Naast een publiekspresentatie zal hier ook een aspect van assortimentverbetering hebben meegespeeld. Na enkele jaren oordeelt het bestuur dat die plek toch te weinig publiek trekt en overweegt men naar Stiens te gaan. In die omgeving is een kern van gladiolentelers.

Er ontstaat in het bestuur veel discussie als het bestuur van de Aardappelveiling voorstelt ook niet-leden toe te laten tot de show. Het bestuur van de aardappelveiling ziet op die manier een kans om de moeizame exploitatie te verbeteren. Vervolgens biedt Hobaho de schuur in Tzummarum gratis aan, inclusief een arrangeur. Om uit de impasse te komen beslist het bestuur de show te houden op neutraal terrein, in Ons Huis te Sint Annaparochie. Niet-leden mogen meedoen, maar komen niet in aanmerking voor de wisselprijzen. Het loopt goed: er komen jaarlijks 4000 - 5000 bezoekers en doordat de plaatselijke middenstand standruimte huurt is er een batig saldo. In 1971 geeft de vereniging zelfs ieder kwartaal een eigen blaadje uit: Gladiolen nieuws.

Na 1972 is het snel afgelopen. De Stichting Kleibouwstreek, een organisatie die ten doel had de landbouw in het gebied te stimuleren en die een flink deel van de organisatie voor haar rekening neemt, wordt opgeheven. Dat betekent dat het bestuur zelf de tentoonstelling moet organiseren. Naast het werk op het eigen landbouwbedrijf is dat in de zomer een

onmogelijke opgave. Door de mechanisatie was de teelt toch al niet erg lucratief meer en is het areaal geslonken tot ongeveer 10 hectare. In de notulen wordt opgemerkt dat Noord-Friesland voor een aantal soorten toch te koud is. De teelt verschuift naar het warmere gebied in de omgeving van Appelscha. Tussen 1973 en 1980 wordt er niet meer vergaderd. In de opheffingsvergadering onder leiding van voorzitter Theunis Faber van Oosternijkerk wordt het batig saldo geschonken aan de KAVB-afdeling Friesland. Ruim 5.000 gulden ter bevordering van de bollenteelt.

In Noord-Friesland en later in Appelscha en omgeving ziet men vanaf die tijd meer in de teelt van lelies. Vooral in de beginjaren is dat veel aantrekkelijker. De heer Tjeerd Dijkstra te Beetgumermolen is tot op de dag van vandaag als veredelaar van gladiolen betrokken gebleven. Hij doet zijn werk in opdracht van een aantal bedrijven uit Noord-Holland. De teelt is echter nooit teruggekeerd.

Hoofdstuk 5

Ropta

Ir. R. Dankert van het kweekbedrijf Ropta overhandigt Atje Keulen de eerste bollen van de naar haar genoemde tulp

Tulpenveredeling op Ropta

Het toenmalige bestuur van Kweekbedrijf Ropta, de Friesche Maatschappij van Landbouw, besloot in 1971 om op hun kweekbedrijf te Metslawier de tulpenveredeling ter hand te nemen. Het bedrijf had een vooraanstaande positie op het terrein van de aardappel- en de vlasveredeling en had een groot landbouwbedrijf met voor de tulpen zeer geschikt land.

Het besluit was gebaseerd op de wens om de tulpenteelt in Friesland te bevorderen door middel van verbetering van plantmateriaal van bestaande rassen en door het ontwikkelen van nieuwe rassen. De Friese Mij had de langetermijn strategie, dat er uiteindelijk een pallet eigen rassen zou moeten ontstaan, geschikt voor de teelt bij hun leden. En rassen die, net als bij aardappelrassen, door middel van rasbescherming, gereguleerd geteeld en verhandeld zouden worden.

In 1972 werd begonnen met de veredeling door Rindert Dankert en Gerk Slager. Er werden vanaf dat jaar honderden rassen gekruist en de duizenden nakomelingen hiervan geteeld, beoordeeld en geselecteerd. Het veredelingsdoel was sterk gericht op de ontwikkeling van rassen geschikt voor de broei (bloementrek) met als kenmerken:

In de teelt: gemakkelijk teeltbaar, goede vermeerderingscoëfficiënt, gemakkelijk oogst- en bewaarbaar.

In de broei: korte trektijd, steile opgaande bladeren, sierlijke knop en bloem, egaal snijmoment en gemakkelijk transporteerbaar.

De periode tussen kruising en verhandelbaar ras is echter een heel langdurige periode, circa 15 jaar, en al spoedig ontstond de vraag: kan het sneller?

Sneller is bijna onmogelijk, maar om de tijd te overbruggen was er de mogelijkheid om in 1975 een grote kraam jonge nummers en rassen van een veredelingsbedrijf, Bik en Tol, over te nemen. Ropta kreeg toen met tientallen vergevorderde nummers/rassen de mogelijkheid ervaring op te doen. Bovendien bleek één van de rassen, Wonderful, zeer interessant voor de Zweedse en de Nederlandse broeimarkt. Voor het ras Wonderful werd in 1976 bescherming aangevraagd. Er werd tussen 1983 en 2005 jaarlijks ca. 24 ha van geteeld.

Excursie nieuwe cultivars Ropta Metslawier

In 1975 kwam de Coöperatie ZPC, samen met de Friese Mij, Avero en Friesland Bank, met het initiatief om ZPC-BULB op te richten, met het doel om met de nieuwe rassen van Ropta een handelspoot op te richten, vergelijkbaar met het systeem bij de aardappelen. De leden van de ZPC en Friese Mij zouden in de toekomst de beschermde rassen van Ropta kunnen telen, die vervolgens door ZPC-BULB te Stiens zouden worden verhandeld. De Wonderful was hierbij het eerste ras, gevolgd door Atje Keulen en Dokkum. Omdat de rasontwikkeling heel langzaam ging, werden door de ca. 20 leden telers van ZPC-BULB ook vele andere rassen geteeld. Naast de tulpen werd, om redenen van jaarrond werkzaamheden, ook gestart met de handel in gladiolen, vooral voor export naar Italië. Onder leiding van Ed Souverein leek ZPC-BULB in de eerste jaren succesvol te worden, maar achteraf bleek dat de kosten, vooral de transportkosten, voor het maken van een totaal aanbodpakket te hoog waren. Immers heel veel bollen moesten vanuit het westen des lands naar Stiens vervoerd worden. Hier werd het pakket samengesteld om vervolgens weer naar het westen getransporteerd te worden. Een uitzondering hierop was de Wonderful, die hier geteeld werd en voornamelijk naar Zweden en Finland werd geëxporteerd. In 1988 werd door de ZPC besloten haar bloembollen activiteit te stoppen.

Ropta had in de periode vanaf 1972 honderden nieuwe interessante nummers/rassen in ontwikkeling. Door het beëindigen door de ZPC van haar activiteiten, werd de strategie van rasbescherming gewijzigd. Tulip Flower B.V. werd opgericht door de FLTO, de ZPC, AVERO, Friesland Bank en Rabobank. Hierin kwam al het kweekmateriaal van Ropta.

Tulip Flower B.V. bood vanaf dat moment nummers aan ter verkoop en de koper van een nummer/ras werd volledig eigenaar. Dankert en Slager richtten zich op het promoten van het jonge materiaal op de tentoonstellingen en uiteraard op het veld te Metslawier. Dit bleek een groot succes. Sinds de oprichting in 1998 tot 2004 werden er ca. 900 nummers verkocht. Op een gegeven moment vormden de rassen die door Tulip Flower waren gekweekt en verkocht ca. 20% van de inzendingen op de tentoonstellingen. In 2004 werd het gehele kweekwerk van Tulip Flower B.V. overgenomen door Holland Bolroy en verdween deze belangrijke tulpenveredelingsactiviteit uit Friesland.

Modeshow op Frieslands wintertuin te Sint Annaparochie

Hoofdstuk 6

Groningen

Afdeling Groningen op excursie bij Leendert Noordam

KAVB-afdeling Groningen

De aanzet in de twintigste eeuw kwam uit het oude bollenteeltgebied achter de duinen. Enkele Noord- en Zuid-Hollandse ondernemers kwamen in hun zoektocht naar vers en goed land in het noorden soms wel tot in Denemarken terecht. Voor hen was Groningen in de jaren twintig ook een hele reis. Er was immers nog geen Afsluitdijk en het vrachtvervoer stond in de kinderschoenen. Wat in Groningen begonnen was met contractteelt voor de heren Konijnenburg en Mark groeide in de dertiger en veertiger jaren langzaam uit. Voor vele akkerbouwers lagen er mogelijkheden om een tweede tak in het bedrijf te introduceren en zo het land en de arbeid effectiever te benutten.

Op 24 april 1931 waren volgens de notulen 23 personen aanwezig bij de oprichting van de afdeling Groningen. In dat jaar zouden de leden nog tweemaal vergaderen en steeds gebeurde dat in Ulrum. Er werd in de jaren daarop ook vergaderd in Eenrum en 'in stad', zoals de stad Groningen hier heet.

De vergaderzalen bestaan nu vaak niet meer; Restaurant Riche aan den Vischmarkt, De Faun aan den Heerestraat. In de oorlogsjaren week men uit naar Café de Pool, ook in Groningen. In een prachtig handschrift zien we tenslotte de laatste vergadering op 14 januari 1971. Op deze vergadering besloot de afdeling niet mee te doen aan de Floriade van 1972. Weliswaar was de herfstbroeikeying van 1970 voor onze afdeling goed verlopen maar er leek niet genoeg draagvlak. Het gebied had nog niet een echt centrum ontwikkeld en de bedrijven lagen ver uit elkaar. Weer twee leden hadden zich afgemeld en de teelt in Groningen werd in deze jaren voortgezet door een klein groepje telers die na deze datum niet meer bij elkaar kwamen.

Sluimertijd voor de bollenteelt in Groningen dus, na 40 jaren activiteit. Het duurde jaren. Voor velen leek het een uitgemaakte zaak dat onze provincie niet geschikt was voor bollenteelt op grote schaal. De weinige leden die er nog waren werden lid van en bezochten de afdelingsvergaderingen van de afdeling Friesland.

De situatie veranderde toen in de tweede helft van de jaren tachtig een voorlichter van Consulentenschap Akker en Tuinbouw voor Groningen en Friesland, Piet Verhulst, zich met hernieuwde energie op dit gebied richtte. Op 17 september 1987 kwam de afdeling Groningen weer bij elkaar. Twaalf telers vormden de nieuwe afdeling, die in de jaren daarna

uitgroeide tot 63 leden in 1998, die toen samen 135 hectare teelden, voornamelijk tulpen. Deze 10 jaren na de heroprlichting waren jaren van optimisme, jeugd en activiteit. Vele landbouwers kozen deze teelt als tweede tak, en vele jongeren zagen hier kansen. Het kwam in de jaren negentig zelfs tot een respectabele tentoonstelling, die in veel opzichten de teelt en de kennisvermeerdering en het enthousiasme versterkte. Rond deze tijd leek er ook een omslagpunt te komen: er kwamen niet veel telers bij, vele kleinere telers stopten en enkelen breidden hun areaal gestaag uit. Telen in netten was aantrekkelijk maar vaak niet voor een klein bedrijf. Machinaal verwerken gaat goed in een grote schuur met veel bollen, maar voor een kleiner bedrijf was de investering vaak te hoog. Voor sommige bedrijven gold dat, ondanks internet, fax en telefoon, de grote afstand tot het centrum van de bollenhandel in het westen van het land een belemmering was. Het lastigste punt was verrassend genoeg het succes van een ander gewas; de pootaardappelteelt leverde niet alleen meer geld op dan we in dit gebied hadden verwacht, maar kostte door de grotere arealen ook meer werk. Dat was moeilijk te combineren met de bollenteelt. Immers, op het moment van de selectie van pootaardappelen is er ook werk in de bollen. De mechanisatielijnen zijn slechts deels te combineren wanneer er bollen moeten worden gerooid en verwerkt is er ook werk in de aardappelen.

Door deze factoren kwamen velen ertoe om de aanvankelijk hoopgevende tweede tak toch te stoppen. In de jaren 2003 tot 2008 zijn er vele groene veilingen en materialen veilingen geweest waarbij uit het hele land kopers kwamen voor het vaak uitstekende materiaal. In ons gebied kwam het zwaartepunt meer te liggen op het broeien. De combinatie teelt en broei is voor veel leden een stabiele bron van inkomsten geworden. Voor de afdeling Groningen heeft de bovengenoemde ontwikkeling betekend dat het ledenaantal nu ongeveer 40 bedraagt. Een betrekkelijk kleine groep van telers die toekomst zien en doorgaan met wat Groningen heeft: goed land, ruimte, arbeid en goede afzetmogelijkheden.

Planten van Crocus Sativus, najaar 2009

Hoofdstuk 7

Marneflora

Marneflora 2004

De Marneflora: Optimisme, schoonheid, kennis en kracht

Optimisme

"Laten we een tentoonstelling organiseren in Kloosterburen!" zei burgemeester Leegwater van dit dorp in 1990 tijdens een vergadering van deelnemers aan een tulpenbroei coöperatie. Aangezien de meeste deelnemers geen banden hadden met de KAVB – zij kwamen uit andere bedrijfstakken – werd deze wens in de vergadering van de afdeling gebracht door de secretaris.

Het was april 1991. In de commissie zaten vijf leden van de KAVB afdeling Groningen en de heer A. Duister, oud-gemeentesecretaris van Eenrum. Waarom? Hij kende de wegen en wist waar we steun konden vinden voor het ambitieuze plan. En zo gebeurde het dan: 13 t/m 16 februari 1992, 3.000 bezoekers. Wat een goede start was dat! We hadden veel geleerd van het bestuur van Lenteweelde in Obdam en in de jaren daarna ontwikkelde de Marneflora zich snel, met allengs steeds meer Friese deelnemers. Van Kloosterburen verhuisden we naar Ulrum en vandaar na een jaar naar Warffum. De Op Roakeldaishal is daarmee jarenlang een centrum geweest voor onze bollenteelt. Elk jaar in de voorjaarsvakantie van de scholen bouwden de gezamenlijke Friese en Groningse telers samen met de afdeling Lelieteelt aan de grote bloemenshow van het Noorden. Dit moest jaren door gaan, vonden we. Onze kinderen zouden in de toekomst blij zijn met deze tentoonstelling en we werkten aan veertig jaar bestaan, net als Lenteweelde.

Schoonheid

Zo strak mogelijk, je moet er een liniaal overheen kunnen halen en het blad moet mooi en vloeiend zijn. Masseren, voordat de keurmeesters komen! Zo stelden we de tulpen op: zoals het moet. En zoals we het in de tulpenwereld in Nederland al 150 jaar doen. Daarnaast was elke tentoonstelling een en al uitbundigheid: lilies in prachtige arrangementen, bloemstukken gemaakt door een vaste en trouwe kern van bloemschikkers, kunst en activiteiten voor volwassenen en kinderen. De schoonheid van de bloemen zelf en de manier waarop de telers en de bloemschikkers ze presenteerden is jarenlang een drijfveer en een bron van inspiratie geweest. Veel werk, maar vooral mooi en dankbaar werk, waar je steeds weer enthousiaste mensen tegenkwam.

Kennis

Samen een tentoonstelling opbouwen betekent ook andere telers beter leren kennen en van ze leren. Vele contacten werden hier gelegd en verstevigd. In de late jaren negentig was de Marneflora daardoor ook tot een kenniscentrum geworden voor niet alleen de bollenteelt maar ook de plantenliefhebber in het algemeen: er werden workshops gegeven door bekende plantenkenners, soortenzoekers, columnisten en ontwerpers. Voor de KAVB-afdelingen in het Noorden was deze week een hoogtepunt: hier kwam je je vakgenoten tegen. En meer: voor agrarisch Noord-Nederland was het een ontmoetingspunt. Op de Marneflora kom je elkaar tegen, wist iedereen.

Marneflora, 2004

Kracht

Na enkele jaren Warffum had de Marneflora in de hele Nederlandse bollenwereld een goede naam opgebouwd. Voor Noord-Nederland was dit de manier waarop we konden laten zien welke kwaliteit er hier werd geleverd, en door wie. De jury gaf jaar op jaar goede adviezen en zag jaar in jaar uit de kwaliteit vooruit gaan. De opening met steeds een bekende Nederlander was altijd een druk bezocht evenement, de start van een halve week Marneflora die als in een roes voorbij ging. Veel aandacht in de pers, elk jaar bijna 10.000 bezoekers: de Marneflora leefde, was het kloppend hart van de noordelijke bollenteelt.

Er was zelfs een jaar met een opening door Bob Sweet, de directeur van de Chelsea Flower Show. Erg onder de indruk stelde hij voor dat we ook op Chelsea gingen staan. Dat gebeurde in het jaar daarop: met een vrachtwagen vol materiaal en twee garnituren bloemen (je weet nooit of ze verwelken, tenslotte is Chelsea altijd laat voor tulpen). Onze aanwezige noorderlingen zagen de Engelse Koninklijke familie op een afstandje langs gaan en hadden de bloemenweek van hun leven, maar voor de verkoop in het Noorden was het effect dubieus. En die verkoop is deel van de kracht: als je laat zien wat je teelt weet de handel wat er te koop is in het gebied.

En hoe het verder ging

De laatste Marneflora (of was het voorlopig de laatste) werd gehouden in Dokkum in 2007. Het zou daarna weer op een andere plaats worden gehouden en zo steeds wisselend in het Noorden op verschillende plaatsen om steeds nieuwe bezoekers te kunnen verrassen. Er waren prachtige bloemstukken en er werden tulpen gebruikt die op dat moment op het veld bloeiden. Het was een opzet waarvan werd gehoopt dat het een blijvende formule zou worden. Helaas trok Dokkum niet genoeg bezoekers en was er niet genoeg basis om verder te gaan.

De Tweede Kurk

Een verhaal over een Gronings akkerbouwbedrijf in de tulpen

Het begon met de stage die vanuit de Agrarische School in Winsum werd georganiseerd. Als jongen van 16 kwam Rob Steentjes op het bedrijf van de familie Bos in Kloosterburen, waar zoon Hans Bos op dat moment de bloembollenpionier was. Rob vond het zo interessant dat hij zijn enthousiasme meenam naar huis, naar vader Hemmie Steentjes en jongere broer Frank. Het zal ongeveer 1986 geweest zijn, denkt Rob.

We zitten nu in maart 2009 bij de kachel en dit zal het eerste jaar zijn waarin de familie Steentjes niets meer doet met tulpen, behalve misschien in de eigen tuin van Rob en Marean op Klein Maarslag of op Schouwen, waar Frank nu woont. Meer dan 20 jaar in de tulpen, met succes, en toch gestopt... Hoe zit dat? Dat is het onderwerp van deze avond.

De eerste tulpen op het bedrijf waren Silentia's. Rob had van Hans Bos na zijn stage een curver meegekregen en ze werden natuurlijk netjes opgeplant. Contact met de Voorlichting volgde, en het jaar daarop begon aarzelend met ongeveer 60 are Prominence en Christmas Marvel. Van enige passende mechanisatie was nog geen sprake. Het planten gebeurde met een handploeg achter de trekker, en de bollen zouden zo ook worden uitgeploegd. Aangezien het echter natter was dan voorzien verzonnen de heren iets anders: met de laatste schaar van een stoppelploeg kan je ook bollen uitploegen!

In dat natte jaar kwam meteen één van de grootste gevaren om de hoek: zuur. In deze grondsoorten in het Marnegebied is dit een permanente zorg bij natte omstandigheden. Als er leergeld is betaald, dan ligt het hier. De "bonte grond" van de Marne in de omgeving van Abelstok heeft wel voor hoofdbreken gezorgd. Zuur en waterschade lagen op de loer en uiteindelijk heeft dat Frank en Rob vooral geleerd hoe belangrijk het verzorgen en goed voorbereiden van de grond is. De winst van de zomer wordt voorbereid in de herfst van het jaar daarvoor. Rob ziet dat als een groot winstpunt van hun "bollenjaren".

Voor het gebied om de boerderij was het natuurlijk een aanwinst: mooie bloeiende bollenvelden en in de eerste tien jaar zeker ook veel ruimte voor het seizoenswerk met rooien en pellen. Ook andere wezens dan mensen waren geïnteresseerd, rond de bollen stond jarenlang een hek van 1 meter 80 hoog om de reeën op afstand te houden. Ze waren gek op de puntjes van de tulpen die omhoog kwamen en vraten keurig op een rij de malse puntjes er af.

Een extreem gevolg van natte omstandigheden kwam rond het jaar 2000, toen het zo nat was dat er bij Schouwen niet kon worden geplant. Wach-ten was onverantwoord en het antwoord lag op een plaats met minder planrisico: alle bollen werden geplant in de Flevopolder op mooi egaal en homogeen land. Ook in de twee jaren daarna stonden de Mensingeweester bollen ver van huis in de Flevopolder. In deze jaren is er veel nagedacht over hoe het bedrijf verder zou moeten gaan. Splitsen in een bollentak met Frank in de Flevopolder en een pootaardappelbedrijf met Rob in Mensingeweer? Het was denkbaar, dus kwam het ter sprake.

In 2002 werd de laatste grote investering gepleegd. Op dat moment was het de bedoeling dat het areaal zou groeien tot 20 hectare. De bollenpoot was levensvatbaar genoeg: het kostte weliswaar veel energie, maar het heeft ook vaak gezorgd voor goede jaren en eigenlijk heeft het nooit geld gekost. Ieder jaar kon er worden geïnvesteerd in plantgoed en in machines en zo zou bij een mooi groot areaal alles prima in orde zijn: mechanisatie op orde, goede soorten, samen een levensvatbaar bedrijf. Op dat moment waren er 13 hectare tulpen en 40 hectare aardappels.

Het was ook een mooi vak dat de familie Steentjes met veel liefde voor product en werk heeft beoefend. De handelscontacten waren interessant en leuk, het werken met veel personeel ging goed en toch gestopt. Waarom? "Het versterkte elkaar niet", zegt Rob. "We merkten dat het voor ons niet te doen was om twee takken volwaardig naast elkaar te laten groeien. De mechanisatie was daarvoor te afwijkend, de tijdsplanningen van aardappels en tulpen kwamen soms met elkaar in botsing, dus moesten we ons richten op maar een ding, vonden wij."

Is broeien dan geen optie geweest? Het blijkt dat dat voor de familie nooit aantrekkelijk is geweest. Er was niet de verwachting dat het heel veel zou opleveren en ook de tijdsinvestering, ook weer in combinatie met pootaardappelverwerking in de winter, leek niet gunstig.

En zo gebeurde het dat er in 2008 een groene veiling werd gehouden van alle bolgewassen op het bedrijf en dat er ook een materialenveiling kwam. Omdat het materiaal behoorlijk up-to-date was, werd alles verkocht en ook de groene veiling was een succes. De bollen stonden dat jaar niet mooi, maar toch viel het nog mee wat ervoor werd geboden. Bij het rooien door de kopers werd ook nog duidelijk dat er voldoende aantallen onder het gewas vandaan kwamen.

De afsluiting is dus geslaagd. Weemoed? "Natuurlijk, we hebben mooie jaren gehad. Zoals al werd genoemd waren de handelscontacten geweldig leuk. Dat is in de bollenwereld anders en levendiger dan wanneer je pootaardappels hebt. Ook aan de contacten met andere telers hebben we heel goede herinneringen. De Marneflora is voor ons heel lang een prachtig evenement geweest met heel veel mooie contacten met telers en andere deelnemers. Je werkte met elkaar en je leerde van elkaar".

Wat overblijft van deze jaren is naast die weemoed een schat aan ervaring die voor een deel ook in de aardappelteelt kan worden gebruikt. Veel meer dan daarvoor ligt nu de nadruk op grondkwaliteit, voorvrucht en drainage. Het grondbewustzijn is nu sterker dan het voor die tijd ooit was, en dat versterkt de huidige bedrijfsvoering.

Hoofdstuk 8

Broeierij

Machinaal koppen Sietse Braaksma, Ferwerd

Broeierij van Tulpen in Noord-Nederland

In 1934 werd er op 2 en 3 maart een tulpententoonstelling in Leeuwarden georganiseerd door de Vereeniging voor de Keuring van Friesche Kleibollen te Velde en de afdeling Friesland der Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur. "Tulpenbollen bezitten de hoogste waarde als ze gemakkelijk en met een gering uitvalspercentage in bloei kunnen worden getrokken!" Van elke deelnemer is na het rooien 1 bol van elk soort ingeleverd. Ook werden er bollen gebruikt die geteeld waren op de proeftuin in Berlikum en de KIZ (Keuringsdienst Instandhouding Zaaizaad- en Pootgoed, voorloper van de NAK) in Sint Annaparochie".

De bollen werden in kistjes opgeplant op de proeftuinen van Leeuwarden en Berlikum en in bloei getrokken om een goede onderlinge vergelijking mogelijk te maken. Door de gecombineerde inzendingen was het mogelijk om ruim 70 soorten in vele kleuren en vormen ten toon te stellen. Voor bloemisten en bloembollenkwekers was er dus veel te leren.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werden er in Noord-Nederland op diverse plaatsen tulpen gebroeid. Bekende broeiers waren o.a. Henk van der Mei uit Haren, Jan van der Kooi en Kees Smit uit Zuidbroek, Harry Baars uit Eenrum, Albert Koops uit Glimmen, Piet Pauzenga uit Nes, Theunis Faber uit Oosternijkerk en Sietse Braaksma uit Ferwerd. De broeierij werd op 2 verschillende manieren toegepast, nl. de kistenbroei (9°C teelt) en de vollegrondsbroei (5°C teelt). Veel broeiers kochten in die tijd de bollen van derden, vnl. uit de Bloembollenstreek. Met de kistenbroei was het mogelijk om in een winterperiode 4-5 trekken te doen, maar met de vollegrondsbroei kon dat maximaal 2 keer. Er vond een flinke verschuiving plaats van de vollegrondsbroei naar de kistenbroei. Belangrijkste redenen waren de ziektedruk bij de vollegrondsbroei en de mogelijkheid om méér stuks per m² kas te broeien bij de kistenbroei.

Bij de kistenbroei op potgrond worden de bollen merendeels vanaf half oktober tot eind november opgeplant en in de koelcel bewaard. Tijdens de trekperiode worden de bollen trek na trek uit de koelcel gehaald en in de kas gezet waarna ze na ongeveer 3 weken oogstrijp zijn.

Waterbroei

Sjoerd Paarlberg van Bulbfust te Wieringerwerf ontwikkelde in 1988 een prikbak waar de bollen opgeprik konden worden en op water konden worden gebroeid. Ook Triflor uit Nieuwe Niedorp was in het begin van de negentiger jaren bezig om de tulpen op water te broeien. Er werd gebruik gemaakt van een tray van Curtec waarbij iedere bol apart geplant werd en een cupje met water had. Het opplantsysteem van de potgrondbroei werd ook bij de waterbroei gehanteerd. Het resultaat was veel verslijming omdat de bollen te lang op de tray stonden en het water niet ververst werd. Vrijwel gelijktijdig werd ook bij Triflor de prikbak ingezet met dezelfde problemen van verslijming door het opplantsysteem van de potgrondbroei.

Tulpenbroei op water bij het Trainingscentrum in Kruisweg

De broers René en Paul Berghuis uit het Groningse Usquert hadden het lumineuze idee om de bollen bestemd voor de waterbroei pas 2-3 weken vóór het inhalen op te prikken, daarna verder te koelen om de bollen te laten bewortelen en dan aan het einde van de koudeperiode in te halen. Dat bleek het ei van Columbus en veel broeiers uit het hele land zijn op excursie geweest in Usquert. Dit was de doorbraak van de broei op water en in de jaren die volgden is het systeem verfijnd. Er ontstonden grote mogelijkheden om de tulpenbroeierij verder te mechaniseren en te automatiseren.

Het grote voordeel van de waterbroei is de besparing op koelkosten en arbeid en een schoon product dat meteen klaar is voor export naar veel-eisende landen. Er zijn veel proeven genomen om vooral het gewicht bij de waterbroei gelijkwaardig te krijgen aan het gewicht bij de potgrond-

broei en dat ligt op dit moment vrijwel op hetzelfde niveau. Binnen het sortiment tulpen zijn er echter een aantal rassen die een betere kwaliteit hebben als ze op potgrond worden gebroeid.

In Noord-Nederland zijn de tulpenbedrijven met teelt en broei het minst afhankelijk van de grillen van de markt. De omvang van de bedrijven in vergelijking met de snelle schaalvergroting van bedrijven in Noord- en Zuid-Holland zal de Noordelijke telers/broeiers opnieuw dwingen keuzes te maken.

Sinds de ontdekking van de gebroeders Berghuis worden meer dan een miljard tulpen per jaar op water gebroeid

Famile Staats, Tweede Exloërmond

We schrijven 1999, het jaar dat de tweede groep van het Trainingscentrum in Kruisweg zich verdiepte in de tulpen via een intensieve cursus. Daarbij was ook Grietus Staats uit Tweede Exloërmond aanwezig: een akkerbouwer die zich interesseerde voor een mogelijke nieuwe teelt op zijn bedrijf in plaats van het traditionele Veenkoloniale bouwplan met fabrieksaardappelen, graan en bieten. De zoon van Grietus, Chris-Thijs, zat op dat moment op de HAS in Dronten en liep stage bij het IBC in Hillegom. De kiem voor de bloembollenteelt was dus ook bij de zoon gelegd.

Door contacten in de Bloembollenstreek is er met de eigen teelt van tulpen gestart. Het begon met 130 are in 1999 met de cultivars Abba, Bastogne, Yokohama, en Showwinner. In het begin werd er samengewerkt met de familie Schipper-Elberse uit Nieuw-Buinen. Na verloop van jaren gingen beide families ieder steeds meer hun eigen weg: de fam. Schipper-Elberse ging zich specialiseren in een sortiment krokussen en tuintulpen en de fam. Staats ging verder met de broeitulpen, narcissen en hyacinten.

'Koppen' Chris-Thijs Staats; 2008

Inmiddels is de tulpenteelt uitgebreid naar plm. 11 ha met als belangrijkste cultivars: Silver Dollar, Yellow Flight, Dynasty, Purple Lady en André Citroën. De teelt gebeurt geheel in eigen regie. De tulpen gaan vanaf eind oktober de grond in en een deel van de cultivars wordt met stro gedekt. Een ander deel wordt in verband met nachtvorst niet gedekt. De gehele oppervlakte ligt in de beregeningsbuizen. Dit betekent dat op warme dagen in de groeiperiode alle dagen ongeveer een uur wordt beregend. Hierdoor wordt het gewas koel gehouden en blijft het "vochtcontact" met de ondergrond optimaal. De bodemtemperatuur blijft daardoor lager en dat is gunstig voor de groei en minder gunstig voor het optreden van zuur. Een nadeel is dat door het lange doorgaan met beregenen de tulpen niet erg vroeg zijn, maar de groei is wel uitstekend. De mechanisatie, de verwerking en de bewaring is de laatste jaren flink aangepakt en op een moderne wijze ingericht met o.a. wagenrooier, spoelmachine, droogwanden, machinaal pellen, verwarmen/koelen in bewaarcellen. Vooralsnog groeit de oppervlakte ieder jaar.

Bijna gelijktijdig met het begin van de tulpenteelt is contact gelegd met de fa. W.F. Leenen in Sassenheim. Deze mensen waren op zoek naar nieuwe mogelijkheden voor contractteelt van narcissen op humeuze zandgronden. Al snel werd ontdekt dat sommige cultivars het in Tweede Exloërmond goed deden, beter dan in de Bloembollentreek. De oppervlakte narcissen startte met 120 are en omvat op dit moment 11 ha contractteelt. De narcissen worden eind september of begin oktober geplaatst, er wordt stro gedekt en de beregening gebeurt ook via het buizensysteem. De fa. Leenen zorgt zelf voor de selectie en er wordt

in juli geoogst. De mogelijkheid bestaat om de narcissen na de oogst nog enkele dagen te drogen op een droogvloer. Een andere teelt is de contractteelt van hyacinten. Het begon met 10 are in 2000, en is inmiddels uitgegroeid tot 7 ha. De hyacinten worden vanaf eind september geplant en tijdens het planten worden druppelslangen voor de beregening ingebracht. Er wordt 25 ton stro per ha gedekt. In het vroege voorjaar wordt het stro zorgvuldig verwijderd en ook hier wordt er in de warme periodes van het groeiseizoen dagelijks water gegeven via het druppelsysteem. De bollen worden na de oogst tijdelijk gedroogd via de ondergrondse droogvloer en dan naar de contractgever in de Bloembollenstreek gebracht. De hyacinten worden gebruikt voor de broeierij op potjes en het blijkt dat de nagelbezetting en de kleur van het blad buitengewoon goed is. Inmiddels worden er al een aantal cultivars uit het fijnwortelige sortiment geteeld. Het blijkt dat je niet alleen goed hyacinten kunt telen op de duinzandgronden! Het plantsysteem is vorig jaar aangepast door gebruik te maken van een 8 regelplanter die de bollen op exact dezelfde afstand van elkaar plant.

De bloembollenteelt is op het bedrijf de belangrijkste poot geworden. De zetmeelaardappelen zijn verdwenen. Wel worden er nog bieten en graan geteeld voor de vruchtwisseling. In de jaren dat de bloembollenteelt op bedrijf aanwezig is, is er veel gedaan aan het AM vrij maken van de grond. Er is daardoor nog steeds ruimte voor verdere groei van het areaal bloembollen.

Inmiddels is Chris-Thijs als afgevaardigde uit Noord-Nederland lid van de productgroep Tulp van de KAVB.

Het begin van de mechanisatie bij Streekstra te Ternaard

Hoofdstuk 9

Lelieteel

Lelies in Noord-Nederland - Piet Verhulst

De lelieteelt in de noordelijke provincies kent een lange historie. In de jaarvergadering van de Friesche Tuinbouw Vereeniging van 1932 wordt gemeld dat er een sortiment lelies wordt aangelegd met als doel de vermeerdering via zaad. En in het verslag van de jaarvergadering van 1933 staat het bericht dat er bollen van *Lilium regale* waren die dat jaar 28 en zelfs 32 bloemen hadden. Van deze planten werd zaad gewonnen voor de verdere vermeerdering.

A. Alkema bij zijn kruisingsproeven

In 1939 beheerde Abraham Alkema een collectie *Lilium regale* op de proeftuin in Marrum. Het doel was toen om uit verschillende stammen de minst geurende typen te selecteren met de bedoeling om die voor de snijbloemeteelt te kunnen gebruiken. In een strenge winter in de oorlogsjaren is de schuur met de complete verzameling lelies uitgebrand omdat de brandweer geen water kon krijgen om de brand te blussen.

De ervaringen met de lelies gebruikt Ir. C. M. van der Slikke samen met Dr. J. Botke voor het schrijven van het standaardwerk *Lelies en Leliecultuur*, dat in 1942 uitkwam.

Uit de statistieken is bekend dat zelfs in de oorlogsjaren nog lelies werden geteeld in Friesland. In 1944 nog 3,2 hectare op 3 bedrijven. In de jaren vijftig teelt de vader van Rindert Dankert nog steeds lelies uit zaad, ongeveer 2 pondemaat (is 66 are) Alba en Regale. Daarna is de teelt uit de aandacht verdwenen en komt er pas weer belangstelling in 1975 als Sjoerd Hoogland uit Ternaard begint met eigen teelt van Enchantment en vanaf 1977 met de contractteelt voor De Jong Lelies uit Andijk met Liliun citronella "Unie". Dit waaierte wat uit verderop in Noord-Friesland en Noord-Groningen onder invloed van de vertegenwoordiger Jack Gootjes (ABM), die contracten uitzette voor een 2 jarige teelt.

In 1978 begon Gerrit Elzinga uit Oosternijkerk op contract met Sunray voor Pauw en De Koning. En het jaar daarop voor eigen risico met Chinook, Pirate en 10.000 schubbollen van Enchantment. Vanaf 1981 werden er contracten uitgezet via de Hobaho (via vertegenwoordiger Rob Moolenaar) in het begin vooral voor Sande BV uit 't Zand. Ook dat werd ondergebracht bij mensen in Ternaard (Hoogland, Braaksma), Hallum (Hoogland en A. Pool) en in Uithuizermeeden (Bakker, Van Os, Oomen, Luteijn en Bouwman). Het ging om rassen als bijv. Sunray, Connecticut King en Sterling Star.

Daarna begon Sande B.V. uit 't Zand op contract lelies uit te zetten rondom Nieuw-Roden op de humursrijke zandgronden. Al snel volgden andere telers uit Noord-Holland en begon de snelle uitbreiding van de lelieteelt in Zuidoost-Friesland, Drenthe/Overijssel en Zuidoost-Groningen. Sande liet in het noorden in 1987 bij 12 mensen lelies op contract telen. Ook cursussen voor beginnende lelietelers werden gegeven, want "het goud" kwam er aan voor de akkerbouwers. Vanaf 1987 zijn er veel leliecursussen gegeven in o.a. Emmen, Oosterwolde en Buitenpost. Het was soms wel zo dat er 2 cursussen tegelijk gegeven werden bijv. in 1989 met 16 deelnemers in Emmen en 29 deelnemers in Oosterwolde.

Lelie rooien, Fernhout, 2004

KAVB-afdeling Lelieteeft in Noord- en Oost-Nederland

Het was een gemis dat er weinig contacten waren tussen de telers onderling. Dat kwam vooral door de afstand. Daarom werd het idee geopperd om een afdeling van de KAVB op te richten. De oprichtingsvergadering was op 26 september 1989 bij Jan Punter in Makkinga. Het bestuur bestond uit Jan Punter, Makkinga; Marinus Blauw, Veendam; Bouwe Klinker, Roden; Ben Lohues, Klazienaveen; Jacob Douwe Dokter, Fochtelo en Piet Verhulst, Dokkum. Na deze oprichtingsvergadering kwam al snel de eerste ledenvergadering op 11 oktober 1989 in Café Meursinge te Westerbork. De tweede vergadering was op 29 januari 1990 en het ledenaantal was toen 44! De afdeling vergaderde twee keer per jaar en er werden veel excursies georganiseerd. De eerste excursie was naar het leliebroeibedrijf van Bakker te Heerhugowaard en naar de Keukenhof in Lisse op 22 mei 1990. Er werd zelfs een videofilm gemaakt van de oogst en verwerking van de lelies bij verschillende bedrijven in het Noorden.

De KAVB-afdeling Lelieteeft in Noord- en Oost-Nederland is vanaf 1989 uitgegroeid tot een productgerichte groep ondernemers in Noord- en Oost-Nederland waar later ook Overijssel zich bij aansloot. Basis was de zeer geslaagde lieldag in 1989. De ontwikkeling in het gebied ging snel en om de belangstellenden vanuit Noord-Holland daarvan op de hoogte te brengen vond op 7 juni 1989 de eerste Friese Lieldag plaats in café Hanenburcht in Appelscha met verhalen van Piet Verhulst, voorlichter, Jan Groot, contractgever, Jacob Douwe Dokter en Marinus Blauw, contractnemers.

Massale opkomst bij de lieldag in Appelscha

's Middags was er een excursie naar de lilies van Jan Punter en Ale Graafstra. Er waren deze dag 161 belangstellenden, waarvan een groot deel lilietelers uit Noord-Holland. Deze dag heeft er toe bijgedragen dat er nog méér belangstelling kwam en daarmee contractgevers.

Het oppervlakte lilies breidde zich snel uit, maar is op dit moment over het hoogtepunt heen: (ha.'s, BKD):

Provincie	1991	1995	2000	2005	2009
Groningen	13	23	52	41	31
Friesland	81	200	523	310	218
Drenthe	36	267	641	726	587
Overijssel		144	382	518	491

De omstandigheden tijdens de teelt zijn in ons gebied anders dan in Noord-Holland. De keuze van o.a. middelen, bemesting en beregening vragen een andere aanpak. Om snel en efficiënt een antwoord te kunnen geven is de Stichting Regionaal Onderzoek Lelieteel in Noord- en Oost-Nederland, kort gezegd ROL, in 1999 opgericht. Door het nemen van proeven in Vledder kon er snel antwoord gegeven worden op vragen uit de praktijk. Maar met de resultaten van ROL hebben de telers ook mensen van buiten de agrarische sector een antwoord kunnen geven op hun vragen en vaak wat kritische benadering van de nieuwe teelt.

Planten en nacorrigeren bij Jan Punter, Makkinga

Hoofdstuk 10

Regionaal Onderzoek Lelieteeft

Veel belangstelling op de open dag van ROL

ROL: onderscheidend en onafhankelijk onderzoek

Stichting Regionaal Onderzoek Lelieteel in Noord- en Oost-Nederland is in 1999 ontstaan uit onvrede met de wijze waarop onderzoeksresultaten werden vertaald naar de praktijk. Hoe kun je het beste lelies telen in Noord- en Oost-Nederland? Dat was, en is nog steeds, de achterliggende vraag. Vanuit een kritische houding zijn heel wat adviezen inmiddels tegen het licht gehouden.

Onafhankelijk van de dwingende eisen van overheid en op zekerheid adviserende leveranciers, willen telers weten waar de grenzen liggen. Economisch duurzaam werd dit genoemd in één van de aanvragen om subsidie. De KAVB productgroep Lelie werd gevraagd waarom het onderzoek niet plaats vond in de gebieden waar de lelies worden geteeld.

Door de initiatiefnemers is gekozen voor een structuur waarin de band met de KAVB blijkt uit de bestuursamenstelling. Uit de KAVB-afdeling Lelieteel Noord- en Oost-Nederland en uit Kring Noord-Nederland is een betrokken bestuurder gevraagd. Om de contractgevers betrokken te houden is ook een Noord-Hollandse teler in het bestuur vertegenwoordigd.

Toen in de jaren negentig de lelieteelt steeds verder verschoof van de traditionele teeltgebieden naar Zuidoost-Friesland en vervolgens naar Drenthe en Overijssel werden er door de contractgevers en de contractnemers vraagtekens gezet bij de adviezen. Veelal waren die adviezen gebaseerd op basis van onderzoek in Lisse en proeftuin De Noord. Duinzandgronden met een laag humusgehalte en een lage luizendruk. Het forse gewas op de dekzandgronden gaf een grotere kans op vuur. Een hogere onkruiddruk door de rijke bodem betekende inzet van meer herbiciden en dan was er ook nog de angst voor een hogere virusdruk door het ontbreken van de frisse zeewind.

Natuurlijk was er het in die dagen nog wel mogelijk om met een hogere dosering of met een slimme cocktail een prima opbrengst te realiseren. In de nieuwe teeltgebieden groeide echter het besef dat men in de wetgeving rekening moest gaan houden met de omstandigheden in die nieuwe teeltgebieden om op termijn niet met lege handen te staan. Door het telen op maagdelijke gronden kan de inzet van middelen wellicht worden beperkt, maar wat is de limiet en hoe lang blijft dat voordeel?

Al eerder kwamen er uit de omgeving kritische geluiden over het spuitgedrag van bollentelers. Een eerste geval deed zich voor in Gaasterland

Onderzoek naar reductie van middelen

waar grote ophef ontstond toen honden op een camping ziek werden. De vermeende oorzaak werd gevonden in het aangrenzende perceel lelies. Verhalen over dode hazen en langsfietsende kinderen die ziek werden. Voor de kranten prachtige kopij. Toen na iets dieper onderzoek bleek dat de oorzaak lag in het illegaal leegkiepen van de chemische toiletten in de sloot rond de camping was het kwaad al geschied. De nieuwe teelt van die lelieteelers met hun grote spuitmachines bleken een makkelijke zondebok. In de gemeente Achtkarspelen, in Friesland, bleek de Milieufederatie vanaf het eerste begin erg kritisch. In die gemeente met haar vele bomen en betrekkelijk kleine percelen is de teelt niet tot ontwikkelingen gekomen. De provincie Friesland ging periodiek een monitoring uitvoeren waarbij de oppervlakte bollen werd gekoppeld aan de kilogrammen middel. Door de wetenschapswinkel van de Rijksuniversiteit van Groningen werd een rapport geschreven: pesticiden in de lelieteelt. Het boekje werd aanbevolen als gids voor om- en aanwonende veehouders, huisdierbezitters en andere betrokkenen. Het boekje bevat veel feitelijke informatie, de chemische formules en de namen van de actieve stoffen staan vermeld. Onwillekeurig ontstaat er daardoor toch een suggestieve sfeer.

Proeftuin Zwaagdijk, die in de geprivatiseerde onderzoekswereld voor haar eigen financiën moest zorgen, was direct bereid om in het gat dat de gevestigde instituten lieten vallen, te springen. Veel onderzoek op het gebied van de geleide vuurbestrijding is door de proeftuin nog eens dunnetjes over gedaan. Het advies van Bowas (Botrytis Waarschuwing-Systeem) werd getoetst aan de ervaringen van telers en de adviezen van de leveranciers. Het systeem is daardoor nog behoorlijk aangepast. Telers hebben door dit onderzoek, en de kritische benadering, er goed mee leren werken als een beslissingsondersteunend systeem waar de

eigen waarnemingen nog een belangrijke factor zijn. Het lagedoseringssysteem met metamitron is mede door de proeven algemeen geaccepteerd geraakt. Hier bleek het hoge humusgehalte van de grond een belangrijke factor bij het vaststellen van de dosering. Een factor die in ouder onderzoek niet was meegenomen.

Informatiebord ROL

Leek de discussie bij de vuurbestrijding nog gesteund door de lobby van handelaren, soms blijkt dat ROL zich ook naar die partijen kritisch opstelt. De onafhankelijke positie van ROL kwam goed van pas toen werd opgemerkt dat de middelen die tegen Rhizoctonia werden gebruikt in Drenthe nauwelijks effectief waren. De uitgave aan twee middelen, Monarch en Rizolex, was op sommige percelen weggegooid geld. Een probleem was vervolgens dat er geen nieuw middel voorhanden was; in ieder geval niet toegelaten. Door het toelatingsonderzoek te versnellen is een nieuw middel beschikbaar gekomen en nu lijkt het of de problemen zijn opgelost. Uit het onderzoek blijkt dat er soms goede alternatieven zijn; Het bacteriepreparaat *Verticillium bifugatum* is uiterst effectief gebleken tegen Rhizoctonia. Frusturerend is dat geen enkele commerciële partij er brood in ziet en de overheid niet bij machte is een doorbraak te forceren. Bij de toepassing van Tagetes (afrikaantjes) tegen vrijlevende alen blijkt de wetgeving eveneens een drempel te zijn. Iets waar door ROL diverse keren op verschillende plaatsen over is gesproken. In gesprek blijven en met respect omgaan met ieders positie is erg belangrijk. Door Europees geld, specifiek beschikbaar voor Noord-Nederland, geld van de provincie Drenthe maar ook van het Productschap Tuinbouw en van de gewasbeschermingmiddelen industrie is het tot nu toe steeds gelukt onderzoek te doen waar de praktijk om vraagt en de conclusies zo objectief mogelijk te doen klinken. ROL kijkt daarbij vooral

naar de expertise bij de verschillende onderzoeksinstituten. HLB heeft in Wijster een laboratorium met een grote expertise op het gebied van aaltjes. De opgebouwde kennis die is ingezet bij de bestrijding van aardappelcysten komt hier goed van pas. Grondgebonden ziekten worden door HLB heel serieus onderzocht. PPO bloembollen heeft een grote kennis als het gaat om fundamenteel onderzoek. Niet voor niets werkt hier een flink aantal academisch geschoolden. Na de aanvankelijke aarzeling is PPO nu ook volop betrokken. Proeftuin Zwaagdijk is vaak wat praktischer bij de teelt betrokken en daardoor in staat wat sneller op de actualiteit in te spelen. De ruim 100 donateurs (contractgevers en contractnemers maar ook vrijwel alle toeleveranciers), zijn al die jaren lid gebleven. De industrie noemt de resultaten van ROL als ze hun producten in de markt willen zetten. De afname van het aantal telers wordt tot nu toe gecompenseerd doordat ook een aantal broeiers lid is geworden.

Ook in de provincie Drenthe werd de lelieteelt met argusogen bekeken en ontstond er uit de natuurwerkgroep Diever eind jaren negentig zelfs een actiegroep: Bollenboos. De groep beperkt zich niet tot de feiten maar probeert door suggesties en emotionele uitspraken regelmatig de pers te halen. Daarmee wordt de publieke opinie en ook de politiek gemakkelijk bespeeld.

Op initiatief van de provinciale overheid is naar aanleiding van alle kritiek een platform opgericht waarin alle partijen vertegenwoordigd zijn. Waterschappen Reest en Wieden en Tussen Velt en Vecht, Waterleidingsmaatschappij Vitens, Milieufederatie Drenthe, gemeente Westerveld, Ministerie LNV, LTO-Noord en KAVB-Kring Noord-Nederland spraken af alleen de publiciteit te zoeken als vermeende problemen eerst gezamenlijk waren besproken. Stichting Bollenboos kon zich niet in deze afspraak vinden en werd agendalid.

De belangrijkste kritiekpunten zijn in het platform benoemd en bleken te bestaan uit vier onderdelen:

- het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.
- het onttrekken van (grond-) water ten behoeve van beregening.
- het aanleggen van spoelbassins in het buitengebied.
- het verplaatsen van grond en het effect daarvan op het bodemprofiel.

Door te kiezen voor een feitelijke benadering zijn veel vooroordelen weggenomen en teruggebracht tot de werkelijk proporties. Hoewel er op alle punten veel valt te schrijven, is misschien wel het meest opmerkelijk (of juist heel verklaarbaar) dat met een persoonlijke benadering, door een tussenpersoon die het vertrouwen geniet, telers bereid zijn om hun gedrag aan te passen. Soms is het project geholpen door het saneringsbeleid van de overheid of door een andere beoordeling van CLM, maar heel vaak bleken de telers gevoelig voor goede argumenten. Vervanging

van het ene middel door het andere: hetzelfde effect en minder milieu-belastingpunten. Daarmee is in vier jaar na 2002 de milieubelasting met 75% teruggedrongen. Dat er daarnaast door het gebruik van andere spuittechnieken en minder emissie vanaf het erf nog veel meer milieu-winst is behaald, is in de monitoring niet meegenomen, juist omdat het niet feitelijk gemeten is.

Ook hier ligt, naast de milieu- en de economische winst, de grootste winst waarschijnlijk op een ander vlak: voor de partijen in het platform is duidelijk dat er met de bollenteeltsector en met de individuele telers goed afspraken te maken zijn en dat er in goed overleg veel valt te bereiken. Dit goede nieuws heeft weinig nieuws waarde. Vandaar dat er nog wordt nagedacht hoe de teelt haar imago ook voor het grote publiek verder kan verbeteren. Het uitgeven van een brochure en het oprichten van een PR-commissie die op diverse publieke bijeenkomsten met bloemen aanwezig is, is daarvoor een goed begin.

Opmerkelijk is dat de doelstelling van ROL gericht is op onderzoek en duurzame oplossingen en die van KAVB, die veel meer gericht is op collectieve belangenbehartiging, hier pragmatisch met elkaar zijn vervlochten. Door alle partijen is de gezamenlijke aanpak altijd zonder verdere vragen als volstrekt natuurlijk ervaren. De koppeling van het lidmaatschap met het KAVB-Kring of Afdelingsbestuur van een aantal ROL-bestuursleden is in 1999 een gouden greep geweest, omdat op die manier de informatie bij alle gedingen snel aanwezig is. Dat de productgroep Lelie en Stichting ROL hun jaarlijkse bijeenkomst vanaf 2008 combineren tot een landelijke leliedag in Emmeloord is een signaal dat beide partijen elkaar steeds beter verstaan.

Frank Kreuk geeft een toelichting op het proefveld

Familie Seubring, Beilen: 'Kenni komt niet alleen uit de praktijk'

Als er één bolgewas is dat het Drentse landschap een ander aanzien heeft gegeven, dan is het de lelie wel. Sinds de jaren tachtig is de oppervlakte lelie gestaag gegroeid, is er een eigen onderzoekslocatie gekomen en is de verhouding tussen contractteelt en eigen teelt steeds meer richting het laatste verschoven. Een van de bedrijven die in de lelieteelt is gestapt, is dat van de familie Seubring, dat is gevestigd in Bruntinge, ten westen van Beilen. Vader Jan en de zonen Gert en Ben hebben inmiddels al heel wat jaren ervaring met de teelt. Kennis verwerven ging daarbij niet van de een op de andere dag, zeker niet voor vader Jan.

Avondcursus

Jan Seubring was begin jaren negentig deels aardappelteler en deels werkzaam bij een loonwerker. Een buurman van hem teelde iets nieuws. En dat maakt nieuwsgierig. Lelies waren het en buurman teelde op contract. Seubring wilde meer voor zichzelf gaan doen en zag wel iets in die lelies. Via CNB-commissionair Lammert van der Kooi kwam hij in contact met Piet Commandeur uit Noord-Holland. Die zocht contracttelers van lelies en Seubring had daar wel oren naar. "We hadden het aanvankelijk gehad over twee hectare, maar het werden er gelijk vijf." Commandeur liet de teelt niet zomaar aan Seubring over. "Er was een prima begeleiding van Arjan de Vries. Ik was vooral uitvoerend, terwijl Arjan elke twee tot drie weken het gewas kwam bekijken. Hij gaf niet alleen maar aan wat er moest gebeuren, maar legde ook veel uit. Begripen als Botrytis en bladluizen pikte ik snel op." Al snel werd Jan Seubring lid van een studieclub voor lelietelers. Hij was niet de enige die met de teelt startte. Piet Verhulst, toen nog voorlichter bij DLV, verzorgde de cursus. Een leerzame periode, vindt Seubring. Gaandeweg kreeg hij steeds meer inzicht in de teelt. Al snel ging hij zelf spoelen. Nieuwe contractgevers dienden zich aan en wilden meer van Seubring. "Dat maakte mij scherper, en ook daar leerde ik weer van."

Na een paar jaar was Seubring in de gelegenheid om aan een kraam lelies te komen. Die gelegenheid liet hij niet gaan. Nu teelt hij 15 ha zelf en nog 25 ha lelies op contract voor drie contractgevers. Deze 40 ha zijn onderdeel van een groter bedrijf, waar ook nog 30 ha graan, 24 ha maïs, 17 ha suikerbieten, 11 ha Parijse wortelen en 12 ha koolzaad wordt verbouwd. De ontwikkelingen in de lelieteelt volgt Seubring op de voet. De aquagrader is inmiddels aangeschaft, en het sortiment wordt op de voet gevolgd.

Praktijk

Zoon Gert Seubring is inmiddels toegetreden tot het bedrijf. Hij is in feite eigenaar van Seubring Bloembollen Drenthe B.V., maar werkt in alles nauw met zijn vader samen. Qua opleiding doorliep hij de route MAVO, Middel-

bare Landbouwschool, Hogere Landbouwschool. Dat werd de CHAS in Dronten. Op het gebied van bloembollen stak hij op de MAS niet zoveel op. "Ik heb een lesjaar twee uur per week bloembollen gehad. Dat is niet zo veel. Wel deed ik toen veel praktijkervaring op bij Johan Pauzenga van het Trainingscentrum Bloembollen in Kruisweg. In Dronten heb ik niets over bloembollen geleerd. Ik denk dat je dan toch op scholen in Noord- en Zuid-Holland moet wezen. Ik heb daar de richting agrarisch ondernemerschap gekozen. Daar heb ik wel wat aan gehad. Maar de praktijkkennis over de teelt, die heb ik toch vooral thuis geleerd. En de masterclass van Leren Innoveren die ik vorig jaar heb gevolgd, die vond ik ook wel de moeite waard."

Goede aanvulling

Zoon Ben Seubring zit nog op school. Hij koos aanvankelijk voor de Hoveniersopleiding, maar maakte van daaruit toch de keuze voor de Hogere Agrarische School in Den Bosch, richting Tuinbouw en Akkerbouw. Hij koos niet voor Dronten, zoals zijn broer, maar bewust voor Den Bosch. "Ik had van de zoon van een van onze contractgevers goede verhalen over die opleiding gehoord en ik wilde zelf veel meer over de teelt leren. De ervaringen tot nu toe zijn positief. Ik had thuis wel de nodige praktijkervaring opgedaan. De theorie die ik leer op HAS Den Bosch vind ik een welkome aanvulling." Medio 2010 hoopt hij de opleiding af te ronden. Daarna wil hij, net als broer Gert, ook in het bedrijf. Hoe zich dat verder gaat ontwikkelen is nog onderwerp van discussie. "We weten nog niet precies wat we gaan doen. Misschien nemen we wel elk een eigen tak. Ik wil best wel wat gaan opbouwen, wie weet tot een eigen bedrijf. Ik zie ook nog wel perspectief voor andere teelten, zoals tulpen. We hebben nu toch al een grote spoelinstallatie staan. Daar kan meer mee."

Spoelinstallatie Jan Seubring, met op de achtergrond oud-voorzitter Bouwe Klinker, 2006

Hoofdstuk 11

Bestuur en gebruikte literatuur

Lillium szovitsianum

Bestuurlijk actieve leden voor de KAVB in de afgelopen eeuw

KAVB-afdeling Friesland 1930-heden

- L. Joh. Hilarides	Arum
- H.G. Dijkstra	Beetgum
- Tj. Hettema	Leeuwarden
- A. Stallinga	Paesens
- E. Kooi	Vrouwenparochie
- C. Hartmans	Blije
- P.K. Hamer	Minnertsga
- D. Kooi	Vrouwenparochie
- Sj. Hartmans	Blije
- R.R. de Graaf	Nes
- S.S. Hiemstra	Ee
- M. Boersma	Ee
- P. Palsma	St. Annaparochie
- H. M.van Dijk	St. Annaparochie
- H.R. Hoekstra	St. Jacobiparochie
- R. Dankert	Damwoude
- E.W. Wiersma	Nes
- J. de Jong	Midlum
- P.G. Verhulst	Dokkum
- T. Hanenburg	Pietersbierum
- P.L. Braaksma	Hantumhuizen
- D. Dijkstra	Brantgum
- R.R. Boersma	Ee
- T. van der Werff	Menaldum
- J. Stienstra	Hallum
- P. Hoekstra	Nes
- M. Mak	Berlikum
- M. Slager	Holwerd
- L.J. van der Kooi	Ternaard
- D. de Jong	Midlum
- T.J. Boomsma	Morra
- G. Dijkstra	Brantgum
- G. Torensma	Nes
- J. Hibma	Arum
- M. Kingma	Ternaard
- L. Elzinga	Oosternijkerk

KAVB-afdeling Groningen

- P. Smedema	Kommerzijl
- A. de Bruin	Warffum
- J. Mulder	Zijldijk
- H. Baars	Eenrum
- H.J. Hegge	Kloosterburen
- J.H. Rumpff	Oldenzijl
- F. Groot	Kloosterburen
- J. Knook	Spijk
- J. Hink	Mensingeweer
- Mw. I. Joling	Pieterburen
- J. de Boer	Leens
- A.J. Schilder	Loppersum
- Mw. I.W.A. Kruize-Lankhuijzen	Uithuizermeeden
- G. Kruize	Uithuizermeeden
- O. Knottnerus	Nieuwolda
- G.J. Duisterwinkel	Vierhuizen
- Mw.N. Bolt-Westers	Kloosterburen
- J. Sijtsma Poll	Grijpskerk
- C.T. Staats	Tweede Exloërmond

1930-heden**KAVB afdeling Lelieteeft in Noord- en
Oost-Nederland 1989-heden**

- J. Punter	Makkinga
- M. Blauw	Veendam
- B. Klinker	Roden
- J.D. Dokter	Fochtelloo
- B. Lohues	Klazienaveen
- J. Huetink	Lemelerveld
- T. van der Ven	Gorredijk
- W. Idzerda	Grou
- G.W. te Velde	Klazienaveen
- M. Trip	Sibculo

ROL 1999-heden

- H. van der Heijden	Vledder
- D. Osinga	Dokkum
- T. van der Ven	Gorredijk
- S. Donker	Boijl
- S. Huetink	Lemelerveld
- G. Ruiter	Andijk
- H. Schrieken	Lemelerveld
- H. Joling	Dwingeloo

Friese Gladiolenvereniging 1961-1980

- W. Bosch	Witmarsum
- A. Alkema	Marrum
- P. Post	Minnertsga
- G. Laanstra	Arum
- W.H. Streekstra	Ternaard
- B. van Kuiken	Wierum
- S. Singelsma	Goutum
- S. Banga	Ternaard
- Joh. Boomsma	Minnerstga
- H.M. van Dijk	St. Annaparochie
- J. de Graaf	Kimswerd
- C. de Groot	St. Jacobiparochie
- Kl. de Graaf	St. Annaparochie
- Th. Faber	Oosternijkerk
- Sj. Tamminga	Stiens
- A. Pool	Hallum
- H. Streekstra	Ternaard

KAVB-Kring Noord-Nederland 1991-heden

- Mw. S. Aling	De Krim
- R. Boersma	Ee
- W. Busz	Spijk
- P.L. Braaksma	Lioessens
- M. Blauw	Veendam
- J. de Boer	Leens
- G. Dijkstra	Brantgum
- W. Idzerda	Grou
- D. de Jong	Midlum
- B. Klinker	Roden
- J. Knook	Spijk
- G. Kruize	Uithuizermeeden
- D. Osinga	Dokkum
- J. Seubring	Beilen
- C.T. Staats	Tweede Exloërmond
- G. Torensma	Nes
- J. Pauzenga	Kloosterburen
- B. Reiling	Vroomshoop
- J. Rumpff	Oldenzijl
- M. Slager	Holwerd
- T. van der Ven	Gorredijk
- T. van der Werff	Menaldum
- H. Joling	Dwingeloo
- M. Kingma	Ternaard
- J. Sijsma Poll	Grijpskerk
- P.G. Verhulst	Dokkum

Geraadpleegde literatuur

- Akker, K.J. van den - Van de mond der oude Middellzee, Leeuwarden; 1947
- Anonymus - Project Lelieteeft Noord-Nederland, Hoorn; 1999
- Anonymus - Plantboekje; Leeuwarden, 1692-1695
- Baardse, A.A. - Groot lelieboek, Hoorn. 1977. Met tekeningen van Alkema, H.Y.
- Baas, W. e.a. - Stinzenflora in Fryslân, Leeuwarden; 2008
- Bakker, P. en Boeke, E. - Stinzenplanten, 's Gravenland; 1985
- Bartelds I. en Butter M.E. - Pesticiden in de lelieteelt, RUG, Groningen; 1997
- Berkum, J. van - Oriëntatie geschikte gronden voor bloembollenteelt in Friesland en Groningen, Zwaagdijk; 1998
- Botke, J. en Slikke, C.M. van der - Lelies en leliecultuur, 's Gravenhage; 1942
- Bos, Fred - De roggelelie in 1989; Natura 1990-5 pag. 130
- Dankert, B. - Notulenboek veiling Stiens e.o. 1963-1966
- Departement Landbouw: beknopt verslag Land- en tuinbouwproefvelden 1903, 1904, 1906
- Departement Landbouw: lijst van Vereenigingen op land en tuinbouwgebied, 's Gravenhage 1905
- Dwaarswaard, A. - Noorden biedt ruimte, artikel bloembollencultuur, Hillegom; 2000
- Friese Gladiolentelersvereniging - diverse schrijvers, notulen 1960-1980
- Goldgar, Anne - Tulipmania, Chicago
- Gladiolen Nieuws - diverse nummers 1970-1971, uitgave Friese Gladiolentelersvereniging
- KAVB-afdeling Groningen, notulenboek vanaf 1930
- KAVB-afdeling Friesland, notulenboek 1930-1976
- KAVB-afdeling Lelieteeft in Noord- en Oost-Nederland, notulenboek 1989-1999
- Kreuk, F. - Vergelijking teelt van tulpen in verschillende teeltgebieden, Zwaagdijk; 2002
- Mans, Veerle, e.a. - Margareta de Heer, tentoonstellingscatalogus Fries Museum, Leeuwarden; 2002
- Molen, H. van der Molen - Geschiedenis van de Friese Landbouw 1945-1980
- Pavord, A. - De Tulp, Amsterdam; 1999
- Ploeg, D.T.E. van der - Stinzenplanten, bloemenpracht rondom Friese stinzen en states; 1988, Botke reeks nr. 21
- Segal, S. en Roding, M. - De tulp en de kunst, Zwolle; 1994
- Slikke, C.M. van der - Tulpenteelt op kleigrond, Berlikum; 1929
- Smeding P. - 25 jaar Tuinbouwvoorlichting; Ir. C.M. van der Slikke; 1945
- Smeding, P. - De fryske túnbou, Leeuwarden; 1979
- Staatscourant 26 januari 1905, nr 22: Amelander bloembollenvereniging, Nes
- Vogel, F. (Uitbreidings-) Mogelijkheden bloembollenteelt in Lauwersland, PPO707, Lisse; 2004

Colofon

Titel	Noord-Nederland Bloembollen en bloembollencultuur
Subtitel	Uitgave naar aanleiding van het 150-jarig bestaan van de KAVB
Auteurs	D. Osinga, P.G. Verhulst, J. Hink, R. Dankert en A. Dwarswaard
Tekeningen	H.Y. Alkema
Foto's	P.G. Verhulst, D. Osinga, mw. K. Busz, mw. D. de Jonge, archief KAVB-afd. Friesland.
Uitgever	KAVB-Kring Noord-Nederland
Grafische verzorging	Lautenbag Reclame, Leeuwarden
ISBN/EAN	978-90-9025011-3
Uitgave	Eerste druk, 01-02-2010

